

Pamětní místa na komunismus v České republice

Dokumentace a interpretace

Oldřich Tůma

Projekt Topografie paměti

Projekt „Příběhy míst. Topografie paměti národa“, realizovaný v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, se věnuje komemoraci událostí, aktérů, obětí dějin z let 1948 až 1989 na území dnešní České republiky. Ve svých počátcích byl inspirován rozsáhlým projektem „Vzpomínková místa na komunistické diktatury“ (*Erinnerungs-orte an die kommunistischen Diktaturen*), který zhruba před deseti lety zahájila nejvýznamnější německá instituce, jež různými způsoby podporuje a organizuje bádání o dějinách někdejší Německé demokratické republiky: Spolková nadace pro zpracování diktatury SED (*Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*). Roli hrály především první svazky, jež byly v rámci německého projektu publikovány.¹ Spolková nadace se vzpomínkové kultuře na období komunistických režimů věnuje

1 KAMINSKY, Anne – GLEINIG, Ruth – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Gedenkort zur Erinnerung an die ungarische Revolution 1956 in Budapest*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2006; KAMINSKY, Anne – GLEINIG, Ruth – IGEL, Oliver (ed.): *Orte des Erinnerns: Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin, Ch. Links 2007; KAMINSKY, Anne (ed.): *Erinnerungsorte an den Massenterror 1937/38, Russische Föderation*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2007; KAMINSKY, Anna – GLEINIG, Ruth – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Erinnerungsorte an den Holodomor 1932/33 in der Ukraine*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008.

dlouhodobě, k dnešnímu datu je k dispozici více než deset (tištěných či elektronických) publikací z její produkce.² Podobně jako publikace vzniklé péčí této nadace byl i český projekt nejprve zaměřen především na prostou dokumentaci (fotografie, přepisy nápisů, lokalizace) jednotlivých pamětních míst. Postupně, především poté co byl od roku 2011 podpořen Programem aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity Ministerstva kultury ČR,³ se jeho záběr prohloubil a rozšířil.

Nejenže se ukázalo nezbytným pokusit se dohledat a identifikovat jednotlivá pamětní místa mnohem systematictějšíм způsobem (i tak jejich soupis nejspíš není úplný, stále se objevují nová místa), ale bylo třeba pořídit znovu a profesionálněji obrazovou dokumentaci jednotlivých pamětních míst a jejich geografickou lokalizaci, a především vyjasnit a zdokumentovat, často za pomoci orální historie, okolnosti jejich vzniku (iniciátoři, doba, způsob odhalení) a také – zejména v případě pamětních míst týkajících se méně známých událostí či osob – ověřit historické pozadí připomínaných událostí.

Pamětním místem na období komunistického režimu rozumíme uměle vytvořené připomínky, nejčastěji na veřejných místech, jež nějakým způsobem komemorují události spojené s dobou existence komunistického režimu, případně se k tomuto období vztahují jako k celku. V kontextu tohoto projektu tedy za pamětní místa nepovažujeme taková místa, jež události z let 1948 až 1989 připomínají sama o sobě, jež dodnes evokují paměť na tyto události jakožto jejich dějiště (Národní třída či Václavské náměstí v Praze, prostory kolem státních hranic, budovy věznic a lágrů a podobně), ale jen taková místa, jež byla jako místa komemorace záměrně vytvořena, nejčastěji instalací nějakého – zpravidla umělecky ztvárněného – objektu (pamětní desky, sochy, památníku, kříže, nápisu a podobně), anebo taková místa, jež historické artefakty využívají (například muzea, naučné stezky a podobně). Je tedy třeba zdůraznit, že termín „pamětní místo“, tak jak mu v rámci projektu rozumíme, je něčím jiným než dnes tak populární a mnohonásobně užívané „místo paměti“ (*lieu de mémoire*), jak je ve svém konceptu kolektivní dějinné paměti vytvořil Pierre Nora. Pamětní místo se místem takovéto či jiné kolektivní paměti může stát, jistě se jím ale nestává automaticky.

Do našeho přehledu v zásadě nezahrnujeme místa, jež vznikla primárně jako místa soukromé, rodinné paměti, tj. především hroby. Pokud tak výjimečně činíme, je to v případech, kdy se už před rokem 1989 takové hroby staly spontánně a autenticky místy komemorace (například hroby Jana Palacha či Jana Patočky), či tehdy, kdy jsou hroby opatřeny pamětní deskou se sdělením, jež překračuje rámec soukromé

2 Jejich seznam viz Erinnerungsorte an die kommunistischen Diktaturen. Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/erinnerungsorte-1186.html. Záběr projektu se neomezuje na Evropu, zahrnuje např. i Jižní Koreu. Mezi vydané dokumentace patří i publikace věnovaná pražskému jaru: KAMINSKY, Anna – HEIDENREICH, Ronny (ed.): *Erinnerungsorte an der Prager Frühling*. Berlin, Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur 2008 [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/uploads/pdf-2009/eo_prag.pdf.

3 Identifikační číslo projektu DF11PO1OVV034.

paměti. Do databáze jsou zařazena i stále existující pamětní místa vzniklá ještě za komunistického režimu (nejčastěji připomínají oběti násilného usmrcení osob s ním spjatých, například příslušníků jeho ozbrojených složek). Naopak stranou ponecháváme místa, z nichž byly kdysi existující pomníky, sochy, nápisy a podobné artefakty instalované v období 1948 až 1989 odstraněny (nejčastěji po listopadu 1989, někdy ale i dříve), jakkoli by taková databáze zrušených pamětních míst byla sama o sobě také docela zajímavá. Některá taková „prázdná místa“ – například podstavec na pražské Letné, na němž kdysi stála Stalinova socha, či místo na někdejším náměstí Sovětských tankistů (dnes náměstí Kinských), kde jako připomínka osvobození Prahy stával sovětský tank – jsou bezpochyby dodnes místy paměti, někdy s poměrně kontroverzním paměťovým potenciálem.

Identifikovaná a dokumentovaná pamětní místa jsou veřejnosti prezentována dvěma způsoby: jednak prostřednictvím průběžně aktualizované a doplňované databáze „Pamětní místa na komunistický režim“,⁴ jednak prostřednictvím specializované mapy „Posuny paměti. Topografie soudobé paměti národa a její reflexe“.⁵ Vybrané části souboru byly a ještě jsou veřejnosti představovány prostřednictvím putovní výstavy, kterou připravilo Muzeum města Ústí nad Labem,⁶ jež je partnerem projektu NAKI. Zahraněčnickému publiku představil výsledky projektu Tomáš Vilímek.⁷

Webová databáze prezentuje více než šest stovek dokumentovaných pamětních míst. Přesné číslo opravdu není důležité: počet pamětních míst uváděných v databázi stále roste. Jednak jsou nová místa zřizována, jednak se stále objevují starší, dosud neznámá. Celý soubor je uspořádán ze tří různých perspektiv: regionálně, tematicky a podle časové osy.

Regionální členění respektuje stávající administrativní uspořádání České republiky. Vedle třinácti krajů je vydělena jako samostatná jednotka samozřejmě Praha, ale také Brno, kde je (stejně jako v Praze) soustředěna řada pamětních míst s významem přesahujícím lokální nebo regionální charakter. Žádným překvapením není, že největší počet pamětních míst je koncentrován právě v hlavním městě. Vedle pamětních míst, jež se tak či onak vážou na Prahu (a i těch je díky významu hlavního

4 Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online], 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.pametnimista.usd.cas.cz. Data všech následujících odkazů na tuto databázi jsou totožná.

5 Posuny paměti. Topografie soudobé paměti národa a její reflexe. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online]. Dostupné z: www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf (textová část), resp. www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti.pdf (grafická příloha). Dále citováno jen jako Specializovaná mapa.

6 Příběhy míst. Topografie soudobé paměti národa. Muzeum města Ústí nad Labem [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.muzeumusti.cz/c761/Pribehy-mist-Topografie-soudobe-pameti-naroda.

7 VILÍMEK, Tomáš: Denkmäler und Erinnerungsorte in der Tschechischen Republik nach 1989: Opfer und Helden. In: VEEN, Hans-Joachim – KNIGGE, Volkhard (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*. Köln/R., Böhlau 2014, s. 155–175.

města a událostem s celostátním významem, jež se tu odehrály, hodně), jde často o místa symbolická, jež nejsou spjata s žádným konkrétním místem nebo událostí.

Způsob, jakým jsou pamětní místa členěna do tematických celků, je nutně veden především pragmatickými důvody: tedy snahou oněch šest stovek pamětních míst vůbec nějak přehledně rozčlenit. Samozřejmě nejde o to, že by osmnáct definovaných kategorií aspirovalo na vytvoření zásadního schématu, podle něhož bychom mohli hledat klíč k porozumění dějinám let 1948 až 1989 a způsobu, jakým jsou připomínány. Je zřejmé, že každá taková strukturace s sebou nese nutná zjednodušení a nedokonalosti. A jistě by také bylo možné některé kategorie sloučit, vytvořit aspoň zčásti kategorie jiné a podobně. Otázkou například je, zda by samostatnou kategorií neměla být stále existující pamětní místa vytvořená před rokem 1989 institucemi či organizacemi komunistického režimu – byť samozřejmě tak či onak patří k některé z níže jmenovaných tematických oblastí (železná opona, kolektivizace a podobně). Trochu z logiky stávajícího členění vystupuje také kategorie zaniklých pamětních míst. V ní jsou evidována pamětní místa vzniklá po roce 1989 a dnes již z různých důvodů (vandalismus, krádeže, stavební úpravy) neexistující. To ovšem znamená aplikaci spíše technického, nikoli věcného hlediska. Problémem, či spíše úkolem do budoucna zůstává, co si počít s dokumentací pamětních míst zřízených v období komunistického režimu v intencích tehdejší ideologie a propagandy, jež byla později záměrně odstraněna. Takové případy, ilustrující ideovou rekonstrukci a překódování veřejného prostoru po roce 1989, jsou bezesporu zajímavé a zasloužily by – jak již řečeno – podrobnější výzkum a vlastní databázi.

Pamětní místa, jež se vztahují k více tématům současně, jsou evidována ve všech relevantních kategoriích. První okruh tematických celků tvoří částečně institucionalizovaná centra či zázemí, v nichž se formovaly projevy nesouhlasu s únorovým převratem a poúnorovým vývojem a která také komunistický režim pro jejich demokratický charakter vnímal jako možná ohniska rezistence a zaměřil se proti nim (armáda a druhý odboj, církve, tělovýchovné spolky Sokol a Orel, skautské hnutí a mládež, opozice z prostředí předúnorových nekomunistických stran a intelektuálů). Tento okruh dále doplňují tematické celky související s různorodými formami občanského odporu a odporu vůči kolektivizaci na vesnicích. Samostatnými kategoriemi jsou tematizovány fenomény železné opony a jejích obětí, exilu a emigrace, politických procesů a věznění, ale také Táborů nucené práce a Pomocných technických praporů, jako nejdůležitějších podob represe v první dekádě existence komunistického režimu. Samostatný tematický celek je věnován událostem pražského jara 1968 a srpnové intervence a pochopitelně též listopadu 1989; tomu časově předchází celek tematizující hlavní podoby společenské či politické rezistence sedmdesátých a osmdesátých let: dissent a underground. Velká část pamětních míst odkazuje jen obecně na komunistický režim jako na dobu nesvobody; taková pamětní místa jsou vedena v kategorii symbolických pamětních míst. K některým z nich jsou v naší databázi přiřazeny konkrétní příběhy, jež se vztahují k místu instalace, jakkoli je pamětní desky či pomníky explicitně nezmiňují. Taková pamětní místa jsou vydělena ze skupiny symbolických pamětních míst a zařazena k příslušným tématům. Poslední kategorii, o níž již byla řeč, tvoří zaniklá pamětní místa.

Členění do výše uvedených kategorií, jakkoli v některých ohledech sporné a možná i prozatímní, je vcelku praktickým nástrojem prvotní orientace ohledně tematického spektra pamětních míst. Také jejich vzájemné porovnání podle tematických kategorií celkově i v jednotlivých krajích je zajímavé.⁸ Vzhledem k tomu, že řada pamětních míst figuruje paralelně ve více kategoriích, nedává ovšem velký smysl jednotlivé kategorie mechanicky srovnávat, respektive z toho vyvozovat jakékoli závěry (na rozdíl od komparace podle regionů či chronologie). Nicméně porovnání větších, *ad hoc* vytvořených celků (například opozice, represe, pražské jaro, listopad 1989, únor 1948) smysl dává a bude o něm ještě řeč.

Rozdělení pamětních míst podle časové osy je uspořádáno podle dvou hledisek: jedním je rok odhalení pamětního místa (u několika desítek míst se ovšem přesnou datací jejich vzniku určit nepodařilo); druhým hlediskem je rok připomínané události, již pamětní místo reflektuje a jež je často (i když ne vždy) na desce, pomníku a podobných objektech uvedena. Mnohá pamětní místa jsou ovšem takto nezařaditelná, jelikož se vztahují k celému období komunistického režimu. Je jistě srozumitelné, že podle druhého hlediska spadají takřka všechna evidovaná pamětní místa před rok 1990. Podle prvního kritéria jich naopak valná většina patří do období rokem 1990 počínajícího. Nikoli ale všechna. To je dáno tím, že se jednak evidují i některá místa vzniklá v období 1948 až 1989 v rámci tehdejší oficiální paměťové kultury a politiky, ale také několik míst, jež přetrvala jako pozůstatek svobodnějších poměrů konce šedesátých let anebo vznikla ještě před listopadem 1989 spontánně a svým způsobem v opozici (byť třeba nevyslovené) vůči tehdy dominující, režimem reglementované paměti.

Paměť jako předmět bádání

„Historická paměť je jedním ze základních kamenů identity a dědictví jednotlivců i společností,“ praví se v preambuli memoranda k otázkám mezinárodní debaty o historii a paměti, jež před nedávnem vzniklo z iniciativy Evropské sítě Paměť a solidarita (*European Network Remembrance and Solidarity*) a jež podepsala řada historiků a společenských vědců střední a východní Evropy.⁹ Ambicí našeho projektu jistě nebylo na základě interpretace shromážděného materiálu vytvořit a prezentovat nějaký suverénní obraz české paměti dějin komunistického režimu. Šlo především o pokud možno důkladnou dokumentaci. Nicméně potenciál k uvažování o způsobech, jakými na toto období našich dějin vzpomínáme, v sobě tento materiál skrývá velký.

Konjunktura paměťových studií v českém odborném prostředí je v posledních asi deseti letech obrovská, stejně jako roste počet titulů, jež se pamětí zabývají,

8 Viz tabulka č. 4 Specializované mapy.

9 Viz International Discours on History and Memory. European Network Remembrance and Solidarity [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.enrs.eu/en/news/1380-guidelines-for-international-discourse-on-history-and-memory.

anebo různých konceptů historické paměti (či aspoň termínů s těmito koncepty spjatých). V českém překladu byly vydány důležité práce klasiků výzkumu historické paměti, nejnověji i ve velmi užitečné komentované antologii.¹⁰ Především ale vyšla řada prací domácích autorů v podobě monografií či sborníků statí (a pochopitelně mnoho časopiseckých článků), jež se zabývají teoretickými problémy studia historické paměti anebo tuto perspektivu aplikují na vybraná témata českých či československých dějin.¹¹

Jde o knihy a statě často intelektuálně velmi inspirativní, zajímavé, někdy i zábavné, snažící se o otevírání neotřelých perspektiv, inovativní přístup a využití nových konceptů a metod. Výsledek je ale většinou dosti fragmentární a ne úplně přesvědčivý. Je otázkou, zda právě rámec historické paměti je vždy stejně dobře použitelný na analýzu a interpretaci různorodých textů, filmů, obrazů, fotografií a uměleckých děl, zdali je vkládáním právě do rámce historické paměti nedeformujeme a nedospíváme ke svévolným interpretacím. Zda takový přístup dokáže – nebo vůbec chce – rozlišovat různé typy sdělení, jež se tak či onak týkají minulosti: paměť, příběh (často umělecky stylizovaný a pracující s velkou mírou umělecké licence), informace (správné, či naopak chybné atd.). A zdali bychom tedy mnoho různých sdělení o minulosti neměli vnímat a vykládat jinými perspektivami než právě prostřednictvím zkoumání historické kolektivní paměti.

Stejný problém představuje vesměs arbitrární výběr témat a generalizace, jež pak následuje po analýze jednoho či dvou filmů, několika fotografií, událostí či textů. Takový postup zamíří ale paprsek světla jen na pouhý fragment paměti. Zevšeobecňovat a mluvit pak na základě rozboru několika víceméně arbitrárně vybraných témat o „oficiální“, „národní“, „naší“ či „české“ paměti může být docela zavádějící. Jednou z mála publikací, jež se vyznačuje snahou zkoumat a vykládat historickou

10 KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: Komentovaná antologie teoretických textů*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. – Akropolis 2015. Zájemce zde, stejně jako v bibliografických oddílech dále citovaných děl domácích autorů, nalezne bibliografické údaje k překladům i originálům prací nejdůležitějších zahraničních autorů tohoto badatelského směru.

11 CORNELIÛEN, Christoph – HOLEC, Roman – PEŠEK, Jiří (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání: Kultury vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí nad Labem, Albis international 2007; VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008; HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna ad.: *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*. Praha, Historický ústav AV ČR 2011, v.v.i.; MASLOWSKI, Nicolas – ŠUBRT, Jiří (ed.): *Kolektivní paměť: K teoretickým otázkám*. Praha, Karolinum 2014; ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti aneb Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014; ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba ad.: *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha, Academia 2014; ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan (ed.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014 (příslušné kapitoly, především z pera Milana Hlavačky či Miroslava Michely); MÜCKE, Pavel: *Místa paměti druhé světové války: Svět vojáků československého zahraničního odboje*. Praha, Karolinum 2014; HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha, Scriptorium 2015.

paměť komunistického období českých dějin komplexně a jež vnímá existenci paralelních a různých pamětí, je práce historičky Françoise Mayerové, kterou ovšem můžeme považovat za součást domácí historiografie jen s opravdu velkou licencí.¹²

Vůbec největší problém pak představuje analýza a interpretace textů. Jak upozorňuje právě Françoise Mayerová, badatel má co činit s rozmanitými texty – psanými svědectvími, publikovanými rozhovory, zákony, přepisy parlamentních debat, články z novin a časopisů – jež se často vyznačují rozdílným jazykem, obsahem i formou.¹³ Jde ale ještě o jiné druhy textů, než zmiňuje francouzská historička: především o texty fiktivní, ať už napsané a vytištěné v krásné literatuře, ztvárněné ve filmu nebo v televizní či divadelní produkci, anebo třeba zazpívané. K dispozici máme nepřehlédnutelné množství slov, z nichž je možno vybrat a podle vlastního výběru doložit vlastně cokoli. A autoři paměťových studií to tak aspoň do jisté míry docela rádi dělají.

Teoretické úvahy o historické paměti se obvykle vztahují k různým konceptům paměti (filozofickým, psychologickým, sociologickým atd.), ke klasikům oboru (Pierre Nora, Maurice Halbwachs, Jan Assmann atd.), ale i ke starším myslitelům (Émile Durkheim, Friedrich Nietzsche, Antonio Gramsci a mnozí jiní). Především je z různých úhlů pohledu komentují, vysvětlují a nepochybují o jejich užitečnosti. Na základě takového výkladu a s různě akcentovanými termíny a aspekty stávajících konceptů pak většinou jen jakoby předběžně navrhuji podmíněné a prozatímní pojetí historické paměti. Málokdy přitom čeští autoři reagují na jiné práce domácích autorů. Vítanou výjimkou je zejména Miroslav Hroch, jenž se snaží nejen reprodukovat stávající koncepty paměti, ale sám za sebe promýšlí vztah historického vědění a kolektivní paměti v jeho komplexnosti a navrhuje jednoznačné vymezení: „kolektivní paměť“ rozumí „ucelenou historickou informaci, která více či méně uvědoměle hledá svoji historickou legitimitu, relevanci v tom, že přináší současníkům aktuální politické, kulturní, morální poučení o minulosti, resp. že má své výchovné poselství“ (v tom se liší od historického vědomí).¹⁴ Přeprocovávání vzpomínek na základě požadavků přítomnosti, vždy novou reaktualizaci minulosti připomíná jako stálý atribut historické paměti i Milan Hlavačka.¹⁵ Miroslav Hroch je také osvěžujícím způsobem k celému konceptu kolektivní paměti kritický a pochybovačný¹⁶ – a to zvláště ve srovnání s texty mnoha dalších domácích autorů, kteří se zdají být tématem a problémy historické paměti do značné míry fascinováni.

Možná není úplně náhodou, ale spíše pravidlem, že v řadě reprezentativních kolektivních publikací, jež se věnují problematice historické paměti ve střední

12 MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009.

13 *Tamtéž*, s. 25.

14 HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí očima historika. In: MASLOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 46–65, citace s. 47 n.

15 HLAVAČKA, Milan: Místa paměti. In: ČECHUROVÁ, J. – RANDÁK, J. (ed.): *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*, s. 602–609.

16 Srv. také mírně obměněnou a doplněnou verzi výše citované Hrochovy studie: HROCH, Miroslav: Paměť a historické vědomí v kontextu národní pospolitosti. In: ŠUSTROVÁ, R. – HĚDLOVÁ, L. ad.: *Česká paměť*, s. 21–55.

a východní Evropě,¹⁷ příspěvky českých badatelů úplně absentují – a s tím (až na výjimky) i česká témata.

Texty o historické paměti, jakkoli mohou být brilantní, jsou nejčastěji slova o jiných slovech. Je přitom docela s podivem, že tak paměťově exponované objekty, jakými jsou pomníky, sochy, pamětní desky, muzea a podobně s nečetnými výjimkami dosud součástí a předmětem analýz stavu kolektivní historické paměti nebývají.¹⁸ A přitom právě snaze připomínat minulost takové objekty vděčí za svou existenci. Jak řečeno, ambicí projektu „Příběhy míst. Topografie paměti národa“ není vřazovat se do tak intenzivně běžícího diskurzu o kolektivní historické paměti. Bezpochyby ale dokumentace pamětních míst vztahujících se k letům 1948 až 1989 umožňuje podívat se na konkrétní případ tvorby a reflexe určitého segmentu kolektivní paměti.

Taková pamětní místa mohou být velmi přirozeným a platným zdrojem uvažování o kolektivní paměti komunistického období českých dějin. Bezpochyby tuto paměť jistým způsobem reflektují, ale zároveň ji svou permanentní přítomností ve veřejném prostoru i ovlivňují. Jejich sdělení bývá sice stručné, ale jednoznačné, a tudíž mohou být objektem přesnější interpretace než těžko uchopitelné literární a jiné texty. Jelikož byly shromážděny údaje o sice snad ne všech, ale jistě o velké většině existujících pamětních míst, mohou být posuzovány jako celek a analyzovány komplexně, a je tedy možné se vyhnout onomu úskalí selekce a generalizace. Pamětní místa jsou rozprostřena v čase i prostoru, a chronologicky i geograficky tak mohou být organizovány různé perspektivy jejich zkoumání. Pamětní místa a okolnosti jejich vzniku ilustrují ingerence různých lokálních, kolektivních, skupinových zájmů do proměňující se podoby veřejného prostoru. Při zkoumání okolností jejich vzniku se ukazuje, jak se prolínají prvky oficiálnosti (rozhodnutí a povolení příslušných orgánů státní a místní správy, existence pravidel instalování objektů ve veřejném prostoru a podobně) i spontaneity (role jednotlivců, skupin či organizací při jejich iniciování, rozhodování o jejich vzhledu a podobně).

17 Viz KNIGGE, Volkhard – MÄHLERT, Ulrich (ed.): *Der Kommunismus im Museum: Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa*. Köln/R., Böhlau 2005; WEBER, Matthias – OLSCHOWSKY, Burkhard – PETRANSKÝ, Ivan A. – PÓK, Attila – PRZEWOZNIK, Andrzej (ed.): *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa: Erfahrungen der Vergangenheit und Perspektiven*. München, Oldenbourg 2011; PAKIER, Małgorzata – WAWRZYŃIAK, Joanna (ed.): *Memory and Change in Europe: Eastern Perspectives*. New York – Oxford, Berghahn Books 2016. Naštěstí to neplatí úplně vždy, srv. stať Tomáše Vilímka (pozn. 7).

18 Takovou výjimkou je např. kniha o politické funkci pomníků, jež se zčásti zabývá i obdobím před a po roce 1989 (HOJDA, Zdeněk – POKORNÝ, Jiří: *Pomníky a zapomínky*. Praha – Litomyšl, Paseka 1996), či pokus o souhrnný přehled toho, jak je období komunismu prezentováno v českých muzeích (JAREŠ, Jakub: Český „komunismus“ v muzeu: Mapování muzejní krajiny a konstitutivní faktory pro její tvarování. In: ŠUSTROVÁ, R. – HĚDLOVÁ, L. ad.: *Česká paměť*, s. 356–375).

Pamětní místa jako reflexe a zdroj paměti

Vyhodnotíme-li dokumentovaná pamětní místa z prostorového hlediska, dojdeme nejspíše k názoru, že v České republice neexistují regiony paměti komunismu, respektive že celá republika je jedním takovým regionem paměti, a že přes jisté rozdíly v počtu či tematickém zaměření pamětních míst v jednotlivých krajích je způsob, jímž připomínají komunistické období českých dějin, v zásadě velmi obdobný.

Pochopitelně existují rozdíly mezi počtem pamětních míst v jednotlivých krajích. Jde však především o rozdíly dané velikostí a lidnatostí krajů, případně jejich centrální pozicí (Praha, Brno). Na Prahu připadá přibližně 16 procent všech pamětních míst, za ní následuje co do jejich početnosti Středočeský kraj (zhruba 10 procent). Kdybychom ovšem počítali pamětní místa situovaná v Brně dohromady s pamětními místy v Jihomoravském kraji, patřilo by druhé místo s více než 12 procenty právě tomuto kraji. Nejméně pamětních míst se nachází v Libereckém, Karlovarském a Pardubickém kraji: mezi třemi a čtyřmi procenty.

Tři kraje s nejnižším počtem pamětních míst jsou zároveň nejméně lidnaté i nejmenší rozlohou. Z hlediska poměru mezi počtem pamětních míst a počtem obyvatel snad trochu vybočuje kraj Vysočina, který sice zaujímá až jedenácté místo co do množství obyvatel, ale čtvrté místo v počtu pamětních míst (více než devět procent). To je dáno zřejmě tím, že malý počet obyvatel je do jisté míry kompenzován rozlohou (pátý největší kraj), ale také specifickou koncentrací některých typů pamětních míst: zvláště těch, jež se vztahují ke kolektivizaci, respektive odporu proti ní (asi 43 procenta všech pamětních věnovaných kolektivizaci z celé republiky je soustředěno v kraji Vysočina, činí to přes 18 procent pamětních míst v tomto kraji), a k pronásledování církví (více než 32 procenta pamětních míst v kraji). Zcela jistě není počet pamětních míst v jednotlivých krajích přímo úměrný počtu obyvatel a/nebo rozloze krajů, rozdíly ale nejsou nijak dramatické. Jedinou výjimku tvoří Praha, kde je z již vyložených a dobře srozumitelných důvodů výskyt pamětních míst mnohem četnější.

Praha je také jediným krajem, kde jsou zastoupena pamětní místa všech osmnácti definovaných kategorií. Další jednotlivé kraje se tematickou skladbou pamětních míst do jisté míry liší.¹⁹ Některá témata nejsou zastoupena vůbec, jiná se vyskytují nadprůměrně. Zjevně to ale nesouvisí s různými, krajově odlišnými typy paměťové kultury. Obecný trend je v tomto ohledu napříč republikou velmi podobný. Rozdíly souvisejí především s konkrétními podobami historie jednotlivých regionů, jež je pak reflektována určitým typem pamětních míst. Zcela pochopitelně jsou například pamětní místa na železnou oponu²⁰ soustředěna v krajích při hranici se západními státy. Železné opony a incidentů na hranicích se tak či onak týká 36 procent všech pamětních míst v Jihočeském kraji, 37 procent v Karlovarském kraji a 32 procenta

19 Dále uváděné údaje se opírají o tabulku č. 4 Specializované mapy.

20 K tématu srv. článek Markéty Deváté v tomto čísle časopisu: DEVÁTÁ, Markéta: Teror, selhání, odboj: Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 3–4 (2015), s. 398–439, zvláště s. 400–404.

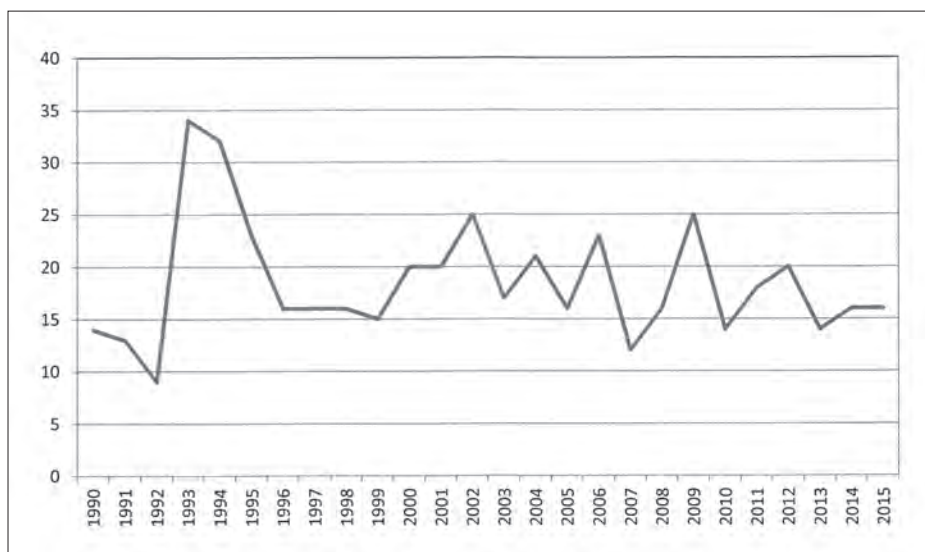
v Plzeňském kraji. Pozoruhodné je, že mnohem méně četný je tento typ pamětních míst v posledním příhraničním kraji, Jihomoravském, kde tvoří pouhých 12 procent. Vysvětlení můžeme hledat v poněkud jiném charakteru hranice s Rakouskem (respektive se sovětskou okupační zónou v Rakousku) v prvních letech existence komunistického režimu. Jiným důvodem je i vysoký absolutní počet pamětních míst týkajících se pronásledování církve v Jihomoravském kraji (26 procent). Nadprůměrný počet takto zaměřených pamětních míst je možné evidovat právě v oblastech jižní a střední Moravy (kromě Jihomoravského dále Olomoucký a Zlínský kraj s podílem 22 a 26 procent); o kraji Vysočina (s podílem 32 procenta) již byla řeč. Zde je souvislost s vyšší religiozitou těchto regionů těžko přehlédnutelná, a v tomto ohledu snad můžeme uvažovat o jistém specifiku regionální paměti.

V případě kraje Vysočina hraje ještě významnou roli, že byl místem číhoštského zázraku a působení jedné z ikonických obětí komunistických represí – pátera Josefa Toufara.²¹ Stejně tak má význam, že na území kraje se odehrála v roce 1951 babická tragédie a následné represe,²² což inspirovalo vznik nadprůměrného počtu pamětních míst se vztahem ke kolektivizaci a represím vůči rolníkům. Jistě se v tom promítly i případy násilně vystěhovaných rolníků v rámci takzvané Akce K, které byly na území kraje Vysočina zvláště početné. Někdejší Jihlavský kraj (podle správního členění v letech 1949–1960), zaujímající valnou část nynějšího kraje Vysočina, byl v počtu deportovaných rolnických rodin druhý za Pražským krajem, jenž se většinově překrýval s dnešním Středočeským krajem. Pořadí v počtu pamětních míst na kolektivizaci a její oběti je mezi oběma kraji obrácené: Středočeský kraj zaujímá v rámci celé republiky druhé místo za Vysočinou.

21 Srv. DOLEŽAL, Miloš: *Jako bychom dnes zemřít měli: Drama života, kněžství a mučednické smrti číhoštského faráře P. Josefa Toufara*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2012; TÝŽ: *Krok do tmavé noci: Příběhy faráře Josefa Toufara, jeho vrahů a číhoštského zázraku*. Praha, Nezávislý podmelechovský spolek 2015.

22 Srv. DEVÁTÁ, M.: Teror, selhání, odboj, s. 419–426.

Časový průběh vzniku pamětních míst na období komunistického režimu na území ČR v letech 1990–2015²³

Časovou dynamiku vzniku pamětních míst od počátku devadesátých let ilustruje připojený graf. Jak bylo zmíněno výše, několik pamětních míst pochází ještě z doby před rokem 1989. Jde jednak o některé relikty konce šedesátých let. Například na hřbitově v Lašovicích (okres Písek) byl v roce 1970 vztyčen pomník²⁴ nad hroby tří údajných vrahů komunistického funkcionáře v Koubalově Lhotě Vladimíra Mandíka.²⁵ Ostatky popravených v roce 1951 byly jejich rodinám vydány až po rehabilitaci v roce 1965. Pamětní místo přesahuje rozměr soukromé piety jednak svou monumentálností, jednak tím, že ve společném hrobě jsou pohřbeny tři osoby bez vzájemného příbuzenského svazku. Nápis na pomníku ovšem nese jen zašifrované poselství: „Bůh spravedlivý nevinné odmění.“ Zvláštní případ představují místa upomínající na život a tvorbu Johna Lennona, který se po své smrti v prosinci 1980 stal srozumitelným a mnohými sdíleným symbolem autenticity a nezávislosti, jehož význam daleko přesahoval sféru pouhé hudby a jenž se stal předmětem spontánně vytvářených a udržovaných pamětních míst.²⁶

23 Graf byl vytvořen na základě grafu č. 1 Specializované mapy (www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf).

24 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/lasovice/>, Hrob Karla Máši, Václava Junka a Aloise Laciny.

25 Srv. DEVÁTÁ, M.: *Teror, selhání, odboj*, s. 417 n.

26 Jde nejen o dobře známou Lennonovu zeď na pražské Kampě (viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-lennonova-zed/>; srv. BLAŽEK, Petr – LAUBE, Roman – POSPÍŠIL, Filip: *Lennonova zeď v Praze: Neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980–1989*. Praha,

Společný hrob Karla Máši, Václava Junka a Aloise Laciny, popravených v roce 1951, v jihočeských Lašovicích z roku 1970 přesahuje hranici soukromé paměti na tuto tragickou událost. Nápis na podstavci sochy je skryt za náhrobkem (foto www.pametnimista.usd.cas.cz; pokud není uvedeno jinak, pocházejí fotky z tohoto zdroje)

Naprostou výjimkou je s ohledem na dobu svého vzniku prostá pamětní deska generála Heliody Píky.²⁷ Generál Píka, jedna z prvních obětí justičních vražd, jež měl komunistický režim na svědomí,²⁸ se po roce 1989 stal jednou z ikon paměti na oběti komunistického režimu a je připomínán na mnoha místech. Deska, o níž je řeč, byla ovšem v jeho rodné obci Štítině (Moravskoslezský kraj) odhalena už v červenci 1989, tedy několik měsíců před pádem režimu. Jakkoli je opatřena pouze generálovým reliéfem a jeho životními daty bez jakéhokoli hodnotícího nápisu, je pozoruhodným příznakem nejen uvolňování poměrů, ale především postupující ztráty schopnosti režimu udržovat úplnou kontrolu nad veřejným prostorem a vzrůstající aktivizace občanské společnosti.

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003), ale také o další místa: mohyly na hoře Smrk v Beskydech (<http://www.pametnimista.usd.cas.cz/smrk-mohyla-johna-lennona/>) či pomník u České Skalice (<http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ceska-skalice-pomnik-johnu-lenno-novi/>).

27 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/stitina-pomnik-heliody-piky/>.

28 Srv. BENČÍK, Antonín – RICHTER, Karel: *Vražda jménem republiky: Tragický osud generála Heliody Píky*. Praha, Ostrov 2006.

Pamětní deska generálu Heliodoru Píkoví (1897–1949), odhalená na místě jeho původního rodného domu ve Štítíně u Opavy již 15. července 1989. Autorkou plastiky je akademická sochařka Jaroslava Lukešová

Zásadním impulzem pro vznik naprosté většiny námi dokumentovaných pamětních míst byl ovšem samozřejmě právě politický převrat z listopadu 1989. Patrně prvním polistopadovým počinem v tomto smyslu bylo odhalení pamětní desky Marii Charouskové, oběti střelby sovětských vojáků v srpnu 1968. Deska s jejím jménem byla na pražském Klárově, kde zahynula, instalována už na podzim 1968, v roce 1969 byla odstraněna a obnovena pak 16. prosince 1989.²⁹ Dalším případem bylo odhalení pamětní desky Janu Palachovi na budově Filozofické fakulty v Praze,³⁰ což bylo vlastně také obnovení situace, jež existovala po nějakou dobu už v roce 1969.³¹ Pamětní deska byla odhalena už k výročí Palachova činu v lednu 1990. V témž roce bylo odhaleno ještě dalších třináct pamětních míst a v zásadě už mezi nimi byly zastoupeny hlavní tematické okruhy, k nimž v následujících letech přibývaly další a další jednotlivé objekty: vedle Jana Palacha i jiné připomínky roku 1968 a srpnové invaze, upomínky na odboj a perzekuci padesátých let, pronásledování církví, disent (již v roce 1990 byla v Turnově

odhalena pamětní deska Janu Patočkovi)³² i na samotný 17. listopad (připomínaný u příležitosti prvního výročí nejen pamětní deskou odhalenou na nejexponovanějším místě paměti roku 1989, tj. na pražské Národní třídě,³³ ale poněkud překvapivě i na rozcestí nedaleko středočeské obce Krhanice).³⁴

V letech 1991 a 1992 počet odhalovaných pamětních míst poněkud poklesl, aby pak v následujících dvou letech dosáhl svého maxima v počtu čtyřiatřiceti, respektive dvaatřiceti instalací. Tento vrchol odráží popřevratové nadšení, třetíletý nebo

29 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-marie-charouskove/>.

30 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-janu-palachovi/>.

31 Srv. BLÁŽEK, Petr – EICHLER, Patrik – JAREŠ, Jakub – BENEŠOVÁ, Michala (ed.): *Jan Palach '69*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Ústav pro studium totalitních režimů – TOGGA 2009, s. 85.

32 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/turnov-pametni-deska-janu-patockovi/>.

33 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-17-listopadu-1989/>.

34 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/krhanice-pomnik-17-11-1989/>.

čtyřletý odstup je dán praktickými okolnostmi, jež zkrátka jistý čas vyžadují: rozhodování příslušných úředních míst, soutěže o umělecké ztvárnění, tvorba a výroba pamětního artefaktu a podobně. Po vrcholu z let 1993 a 1994 počet odhalovaných pamětních míst poklesl, aby zůstal po dalších dvacet let víceméně stabilní: většínou to bylo mezi patnácti a pětadvaceti případy ročně. Zajímavé je, že tato průběhová křivka má svůj takřka pravidelný rytmus, který nikterak nekoresponduje s intenzifikací paměťového diskurzu v médiích či v politickém prostředí. Politizace a politická instrumentalizace diskurzu o komunistické minulosti v období Topolánkovy (2006–2009) a Nečasovy (2010–2013) vlády, jež přinesla mimo jiné zřízení Ústavu pro studium totalitních režimů (podle zákona č. 181/2007 Sb.) a přijetí Zákona o účastnících odboje a odporu proti komunismu (zákon č. 262/2011 Sb.), se vcelku nijak neprojevila na počtu nově zřizovaných pamětních míst.

Tato okolnost se zdá dokládat mimoběžnost spontánního a promyšleně politického zacházení s minulostí a snahy formovat a politicky využívat historickou paměť. Pamětní místa vznikala většinou z rozhodnutí vzešlého na místní úrovni, na jehož přijetí a uskutečnění se podílely návrhy jednotlivců či organizací, orgány samosprávy a instituce občanské společnosti (nejčastěji ovšem místní pobočky Konfederace politických vězňů), nikoli v důsledku aktivit centrálních politických míst. V tomto ohledu tedy skutečně reprezentují autentickou místní či skupinovou paměť.

Jen málokdy přitom docházelo k rozporům mezi iniciativami jednotlivců či organizací a orgány místní či státní správy. Takovým příkladem je třeba pamětní deska na Rudolfa Fuksu, agenta-chodce, popraveného v roce 1952. Jeho případ byl sporný zřejmě především proto, že on sám byl příslušníkem Pohraniční stráže, při jeho dezerci snad hrála roli i jistá kriminální kauza, a navíc Fuksa se během své mise v Československu choval naprosto amatérsky a nezodpovědně.³⁵ Instalaci pamětní desky iniciovali Fuksovi příbuzní, městské zastupitelstvo obce Chrastava ale její umístění na budově městského úřadu odmítlo, a tak byla umístěna na soukromém domě.³⁶ Městské zastupitelstvo zvolené v roce 2010 nakonec souhlasilo s instalací nové pamětní desky se skoro totožným nápisem.³⁷ Podobný, i když co do motivů méně srozumitelný případ představuje pamětní deska obětím komunistického režimu v Ledči nad Sázavou. Deska byla iniciována místní pobočkou Konfederace politických vězňů v Havlíčkově Brodě a bývalým politickým vězněm (a autorem řady knih o pronásledování rolníků) Miloslavem Růžičkou. Její instalaci na budově městského úřadu zastupitelstvo (jak je doslova uvedeno na samotné desce) odmítlo, načež byla umístěna na budově místního Husova sboru.³⁸

Existují i případy opačné, kdy s instalací pamětních míst nesouhlasily anebo jejich zřízení nějakým způsobem mařily soukromé osoby. Kupříkladu pamětní deska upomínající v Brně na někdejší existenci transportního střediska do Táborů nucené

35 Srv. také PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Agenti-chodci na popravišti: Kurýři západních zpravodajských služeb popravení v letech 1949–1958*. Cheb, Svět křídel 2010, s. 80–84.

36 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/chrastava-pametni-deska-rudolfu-fuksovi/>.

37 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/chrastava-pametni-deska-rudolfu-fuksovi-ii/>.

38 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ledec-nad-sazavou-pametni-deska-obetem-politickeho-utlaku-v-50-letech/>.

Posprejovaná pamětní deska rockovému hudebníkovi Milanu „Mejlovi“ Hlavsovi (1951–2001), odhalená roku 2005 v Ječné ulici v Praze. Pamětní deska sloužila jako jukebox, který po vhození mince přehrál píseň Muchomůrky bílé. V roce 2011 byla ukradena

práce nemohla být v roce 1995 umístěna pro nesouhlas majitele na objekt, kde středisko skutečně fungovalo, ale na jinou budovu.³⁹ Některá pamětní místa se stala předmětem útoků vandalů. Například pomník věnovaný funkcionáři národněsocialistické strany Petru Konečnému, zavražděnému v roce 1948 Státní bezpečností,⁴⁰ byl v roce 2003 polit barvou,⁴¹ pamětní deska věnovaná hudebníkovi Mejlovi Hlavsovi byla nejprve počmárána grafity a poté v roce 2011 ukradena.⁴² Jelikož ovšem o pachatelích a motivech podobných (ostatně nečetných) činů nic nevíme, je obtížné odhadovat, zda se jedná o obecný vandalismus, anebo snad o akty motivované nějakým specifickým názorem na smysl příslušných pamětních míst.

Jisté kontroverze provázely i odstranění, uchování či reinstalace pamětních míst z doby před rokem 1989. Jelikož jde především o pamětní místa zřízená za účelem komemorace obětí protikomunistické rezistence či incidentů na železné oponě, jedná se o debatu poněkud jiného druhu.⁴³

Pokud jde o tematický profil pamětních míst, bylo už řečeno, že oněch osmnáct kategorií, do nichž jsou pamětní místa v databázi členěna, je vcelku praktickým nástrojem, jak se v pamětních místech orientovat, nikoli ale příliš použitelným nástrojem jejich interpretace. Témata se často překrývají – Sokol, Orel, Skaut, církve, příslušníci druhého odboje, kolektivizovaní rolníci, ti všichni i další jsou nejčastěji připomínáni jako oběti komunistických represí, a patří tedy zároveň často (i když ne vždy) pod kategorie politických procesů, vězňů, pracovních táborů... Někteří z nich náležejí ke kategorii exilu a emigrace, tato kategorie se zase váže k tématu železné opony a podobně.

39 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-na-transportni-stredisko-do-taboru-nucenych-praci/>.

40 Srv. KAPLAN, Karel: *Nebezpečná bezpečnost: Státní bezpečnost 1948–1956*. Brno, Doplněk 1999, s. 156 a 243–245.

41 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/zdarna-pomnik-petru-konecnemu/>.

42 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-mejlovi-hlavsovi/>.

43 Srv. DEVÁTÁ, M.: Teror, selhání, odboj, zvláště s. 404–408, 414–417 a 419–434.

Krokem k pokusu o komplexní interpretaci pamětních míst jako nositele jistého typu paměti na komunistický režim může být méně detailní členění, asi takové, jaké prezentuje následující připojená tabulka. Na první pohled se může zdát, že jde jen o členění chronologické, ale takový hrubší rastr možná poskytuje skutečný klíč k porozumění, jaký typ paměti na komunistický režim pamětní místa reprezentují a snad i spoluvytvářejí.

Tabulka 1: Počet pamětních míst upomínajících na události v různých obdobích komunistického režimu na území ČR⁴⁴

Únor 1948	14
Padesátá léta	333
Šedesátá léta (do roku 1968)	45
Roky 1968–1969	50
Normalizace	52
Listopad 1989	13

Klíčové politické události, jež historii komunistického režimu rámují, nejsou připomínány tak často, jak by se dalo očekávat. U února 1948 je to pochopitelné, všechny oslavné připomínky z veřejného prostoru zmizely, zatímco ty nové se vztahují ke komunistickému převratu zprostředkovaně: připomínají nečetné akce protikomunistického odporu, případy úmrtí a vražd nekomunistických politiků, jež se odehrály, aniž by se je režim vůbec pokoušel ospravedlnit soudními procesy, a také odchody významných nekomunistických politiků do exilu – tedy události, jež jsou do jisté míry součástí samotného převzetí moci komunisty. Připomínek pražského jara je více a jsou rozmanitější, bude o nich řeč níže. Relativně málo je pamětních míst na listopad 1989; většinou to jsou obecné připomínky konce komunistického režimu, někdy se týkají místních či dílčích událostí.

Pokud jde o desetiletí, jež ony tři historické mezníky oddělují, je patrná naprostá disproportion. Zatímco šedesátým letům i „normalizačnímu“ dvacetiletí je věnováno kolem padesáti poměrně rozmanitých připomínek, padesátá léta jsou připomínána nejen mnohokrát častěji, ale i mnohem stejnorodějším způsobem. Sousedství „padesátá léta“ ovšem nelze v tomto kontextu vnímat jako časové určení. Minimálně od jarních měsíců roku 1968, kdy se téma komunistických represí a zločinů stalo na nějakou dobu leitmotivem mediální debaty a důležitým mobilizačním faktorem v probouzení veřejnosti a kdy tento termín byl jedním z nejfrekventovanějších obrátů veřejného a mediálního diskurzu, s sebou nese tak jednoznačné a silné asociace a konotace, že je českým symbolickým místem paměti ve smyslu, jak je definoval

44 Tabulka se opírá o data z tabulky č. 2 Specializované mapy (www.usd.cas.cz/wp-content/uploads/2013/06/mapa_Posuny_pameti_data.pdf).

Pierre Nora. Spojení „padesátá léta“ je jednoznačně vnímáno jako synonymum pro perzekuce, jež komunistický režim především v letech 1948 až 1953, nebo spíše až do roku 1956 v masovém měřítku uplatňoval vůči české (a samozřejmě i slovenské) společnosti. Jak vyplývá ze sociologických výzkumů provedených v roce 1968 i po roce 1989 (konkrétně v roce 2010), v české historické paměti patří „padesátá léta“ k nejhůře hodnoceným obdobím národních dějin, hned za obdobím po Mnichovu 1938, druhé světové války a okupace a také za obdobím pobělohorským. Ve výzkumu z podzimu 1968 se ještě – vcelku pochopitelně – před padesátými lety jako mimořádně negativně hodnocené období prosadil srpen 1968, který už v roce 2010 jako samostatná kategorie nefiguroval.⁴⁵

Způsob, jakým padesátá léta připomínají pamětní místa, tomuto hodnocení naprosto odpovídá. Převážnou většinou se váží k obětem perzekucí (popravení, zastřelení na hranicích, věznění či jinak pronásledování), k perzekvovaným organizacím a institucím (církev, Skaut, Sokol, Orel) či specifickým skupinám (vojáci, příslušníci druhého odboje, intelektuálové, rolníci), k místům perzekucí (věznice, Tábory nucené práce), k politickým procesům, zkrátka ke všemu, co připomíná komunistický režim jako režim nespravedlností, zločinů, perzekucí. Mnohá taková pamětní místa jsou věnovaná památce jednotlivých obětí, jiná naopak připomínají oběti režimu sumárně za léta 1948 až 1989, ale často právě jako oběti padesátých let. Tato orientace na zločiny a jejich oběti je ještě zvýrazněna tím, že v mnoha případech jsou vzpomínány společně oběti komunistického režimu i oběti okupace a druhé světové války. I čistě ze statistického hlediska tedy fakt, že „padesátým letům“ – jakožto všeobecně srozumitelné a jednotně vnímané kategorii, či chceme-li místu české historické paměti – je věnována více než polovina evidovaných pamětních míst, má velkou vypovídací hodnotu a je to okolnost více než příznačná.

Reflexe paměti pražského jara v pamětních místech

Pražské jaro, tedy události let 1968 a 1969, je natolik významným a zároveň jasně vymezeným dějinným fenoménem, že je dost dobře možné sledovat proměny historické paměti vztahující se k tomuto dramatickému období československých dějin. Může to být o to zajímavější, že paměť pražského jara je relativně kontroverzní, a to právě především v době, jež nás zajímá z hlediska dokumentovaných pamětních míst. Pražské jaro mělo jako součást historické paměti skutečně zvláštní osud, bylo svými kritiky, komentátory, interprety opakovaně vykládáno pomocí dílčí, velmi jednostranné optiky. Ke všemu byly tyto různé interpretace pražského jara často vedeny aktuálními politickými zřeteli a zájmy. Takový instrumentalizovaný výklad pražského jara bývá pak ovšem nevyhnutelně deformovaný a jednostranný.

45 Viz ADAMEC, Čeněk (ed.): *Vztah Čechů a Slováků k dějinám*. Praha, Ústav pro výzkum veřejného mínění 1968, s. 13; ŠUBRT, Jiří – VINOPAL, Jiří (ed.): *Historické vědomí obyvatel České republiky perspektivou sociologického výzkumu*. Praha, Karolinum 2013, s. 109.

Pro interveny a „normalizátory“ bylo kontrarevolucí, pokusem postupně rozvolnit a nakonec zlikvidovat stavbu komunistického režimu. Pokusem, jemuž bylo zabráněno v poslední chvíli vojenským zásahem. Obranná československá pozice v roce 1968, ale i později, celkem pochopitelně zdůrazňovala hlavně reformní podstatu pražského jara, podle níž šlo především o široce založený, společností podporovaný a komunistickou stranou i jejím vedením kontrolovaný pokus o velkorysou a zásadní reformu systému – reformu, jež by ale zůstala na půdorysu socialismu, a tedy komunistického režimu. Po listopadu 1989 se ovšem záhy objevila i docela jiná interpretace pražského jara. Možná že ještě stojí za připomínku, jak mnoho se liší velmi rozšířené vnímání událostí roku 1968 z českého pohledu po roce 1989 a z pohledu ze zahraničí. Ze zahraniční perspektivy je bezpochyby rok 1968 vnímán jako nejvýznamnější událost československých moderních dějin, ve výkladech historie je mu věnována pozornost, a když v jakékoli práci o dějinách studené války najdeme v rejstříku odkaz na Československo, většinou dohledáme, že jde právě o zmínku pražského jara a že vedle Václava Havla se zde jako jediná další osobnost československých dějin vyskytuje Alexander Dubček. Někdy se setkáme až s jistým údivem zahraničních autorů, proč si Češi více neváží tak významné historické události a jejích protagonistů.⁴⁶

A skutečně, i v samotném Československu sdíleli v roce 1989 či 1990 mnozí, včetně některých protagonistů sametové revoluce, mínění, že listopad 1989 je pokračováním nebo znovuoživením pražského jara, a tudíž také především odvetou za srpen 1968 a „normalizaci“. Sám Alexander Dubček, v rámci úvah o kandidatuře na prezidenta republiky, v prosinci 1989 vysvětloval: „Chápe to tak, že je tu predsa len kontinuita s rokom 1968, a to podnietilo súčasné obrodné hnutie...V prípade, že by sa potvrdila moja kandidatúra, chápem to aj ako rehabilitáciu ľudu, ktorý bol urazený, ale aj pokračovanie v ceste, ktorú nastúpili mladí.“⁴⁷ Dubčekova prezidentská kandidatura ovšem nebyla úspěšná a nový politický a ekonomický systém byl v Československu a pak v Česku budován spíše s ostentativní distancí vůči roku 1968. A je samozřejmě pravdou, že byl-li listopad odvetou, pak za únor 1948, ne za srpen 1968.

Hodnocení roku 1968 se stalo v letech 1990 až 1992 jedním z polí, na nichž byla bojována bitva o orientaci československé (anebo spíše už české) politiky, ekonomiky, zahraničních vztahů. Sřet o radikální ekonomickou reformu (rychlá privatizace, „trh bez přívlastků“), o etablování standardního politického systému založeného na politických stranách, o vstup do Severoatlantické aliance a podobně, zápas o směřování a ovládnutí Občanského fóra a pak i souboj nových, pravicově orientovaných politických stran (Občanské demokratické strany, Občanské demokratické aliance) se středovým Občanským hnutím, v němž působila řada někdejších osmašedesátníků,

46 Srv. např. PAUER, Jan: Das Jahr 1968 – der „Prager Frühling“: Erinnerung und Instrumentalisierung. In: WEBER, M. – OLSCHOWSKY, B. – PETRANSKÝ, I. A. – PÓK, A. – PRZEWOZNIK, A. (ed.): *Erinnerungsorte in Ostmitteleuropa*, s. 313–329 (viz pozn. 17).

47 Dubček se takto vyjádřil v rozhovoru pro ČTK 10. prosince 1989 (viz DUBČEK, Alexander: *Od totality k demokracii: Prejavy, články a rozhovory. Výber 1963–1992*. Ed. Jozef Žatkuliak a Ivan Luluha. Bratislava, Veda 2002, s. 324 n.).

to vše se mimo jiné stalo konfliktem různých hodnocení roku 1968. V politických debatách, v médiích (ale do jisté míry i v historiografii) se pak pražské jaro stalo trochu kolaterální obětí takového boje. Pražské jaro bylo zaujatě vykládáno v lepším případě jako bizarní pokus vylepšit komunismus a prodloužit tak jeho trvání, v horším jako nejasný konflikt mezi frakcemi uvnitř komunistické strany, které neváhaly pro své zájmy uvrhnout do katastrofy celý národ. Podstatu tohoto pohledu na československý rok 1968 zformuloval asi nejednoznačněji spisovatel a publicista Karel Steigerwald, když napsal, že všechny porobené národy sovětského bloku se (zcela rozumně) snažily komunismus svrhnout, jen Češi byli tak bláhoví, že jej chtěli vylepšovat, a ještě se tím snad chtějí chlubit.⁴⁸ V jiném svém článku šel ještě dále a zahrnul pražské jaro mezi nezajímavé ideové boje, jež spolu kdysi vedli Hitler, Goebbels a Strasser anebo Trockij, Stalin, Dubček a Tito.⁴⁹

Takový názor je jistě třeba chápat jako nadsázku, ale nebyl a není zdaleka ojedinelý. A po pravdě, v lecčem podobný názor, který se od pražského jara a jeho mýtu distancoval, tu byl už dříve, dávno před politickými a společenskými konflikty počátku devadesátých let... Jakožto střet mezi různými frakcemi uvnitř KSČ, které se na nic neohlížely a přivedly do tragédie celou společnost, je pražské jaro nazíráno už v románu *Mirákl*, který Josef Škvorecký napsal na počátku sedmdesátých let. Mnohem sofistikovanější a dodnes inspirativní, ale také velmi kritický pokus o reflexi pražského jara představuje i kniha Petra Pitharta napsaná už v roce 1978.⁵⁰

Jestliže Steigerwaldův – řekněme „revizionistický“ – výklad představuje jeden pól debaty, druhý – dejme tomu „apologetický“ – výklad vnímá pražské jaro jako konsekvantní, promyšlený pokus o reformu, který měl podporu celé společnosti a který byl sice zmařen cizí vojenskou intervencí, ale od nějž vede víceméně přímá linie k sovětské perestrojce a listopadu 1989. V nepromyšleném odklonu od takové linie k trhu „bez přívlasků“ a podobně je pak spatřována jedna z příčin našich pozdějších potíží. Problémem obou těchto pohledů (a existují samozřejmě jakési mezivarianty) je do značné míry zúžená optika: oba vidí rok 1968 jako jediný děj s jedním smyslem (i když s jinými hodnotícími znaménky), zaostřují svou pozornost na vedoucí grémia KSČ a přijímají iluzi o úplné a jednoznačné jednotě mezi společností a reformním vedením. Taková jednota snad skutečně existovala během několika vypjatých dní po 21. srpnu – ale právě jen těch několik dnů, od podpisu Moskevského protokolu se stávala čím dále více jen klamem. Mnohé podstatně důležité součásti historie roku 1968 pak z takto zúženého obrazu vypadnou. Například právě onen první týden po vpádu cizích armád, týden nenásilného, ale účinného a obdivuhodného odporu proti intervenci, jež tehdy v srpnu obdivoval svět (stačí se podívat do tehdejších světových médií či hlášení diplomatů z Prahy), je v těchto polemikách skoro

48 STEIGERWALD, Karel: Pražské jaro nechtělo komunismus zničit. In: *Mladá fronta Dnes* (21.8.2003); přetištěno in: TÝŽ: *Co s námi bude? Fejetony z let 1998–2006*. Praha, Albatros 2006, s. 160 n.

49 TÝŽ: Strážci světél památky. In: *Lidové noviny* (9.8.1995); přetištěno in: TÝŽ: *Obrana sprostých slov*. Brno, Barrister & Principal 1999, s. 39–41.

50 PITHART, Petr: *Osmadesátý*. Praha, Rozmluvy 1990; původně vyšlo v exilu pod pseudonymem Jan Sládeček (Kolín nad Rýnem, Index 1980).

neviditelný. Celonárodní vzepětí odporu proti okupaci země a étos s ním spojený přitom bezpochyby patří k významným epizodám našich nejnovějších dějin.

Politická aktuálnost sporů o pražské jaro, tak jak ji vyvolal kontext debat o strategických postkomunistické transformace na počátku devadesátých let, dávno zmizela, česká politika čelí úplně jiným problémům a výzvám. Vášnivé polemiky ohledně pražského jara, často personifikované do podoby sporů o dějinnou roli Alexandra Dubčeka, ovšem pokračují dodnes. Nejčastěji ale už zase na stránkách odborných periodik či během vědeckých konferencí – a to je přece jen jiná podoba diskurzu o minulosti, než jaká nás zajímá v souvislosti s uvažováním o kolektivní paměti.

Jinou příznivou okolností pro to, abychom pamětní místa vztahující se k pražskému jaru učinili předmětem podrobnějšího rozboru a pokusili se na tomto příkladě ukázat, jak pamětní místa reflektují kolektivní paměť (v tomto konkrétním případě na rok 1968 v Československu) anebo jak by ji snad mohla ovlivňovat, je jejich relativně vhodný počet. Nejde o jednotliviny, jejichž význam by se dal libovolně zevšeobecňovat, ale není jich ani nepřehledně mnoho. A dalo by se říci, že tato pamětní místa jako by vyplňovala mezeru, již v paměti na pražské jaro zanechává politický, mediální a intelektuální diskurz. Vztahují se totiž především k těm, kteří v odporu proti srpnové intervenci i nastupující „normalizaci“ nasazovali, riskovali a také ztráceli životy.

Vytváření improvizovaných pamětních míst na oběti okupace bylo ještě součástí samotného protiokupačního odporu. Pod tlakem nastupujícího „normalizačního“ režimu potom takové připomínky z veřejného prostoru mizely. Již zmíněný případ pamětní desky Marie Charouskové nebyl v tomto ohledu výjimkou. Památka na srpnové oběti měla být striktně vyhrazena soukromé pietě a i podobu nápisů na hřbitovních náhrobcích se úřady snažily ovlivňovat, tak aby se na nich neobjevovaly údaje o okolnostech úmrtí. Takovým byl třeba případ Miroslava Mála, který zahynul 21. srpna u rozhlasu.⁵¹

Obětem intervence armád Varšavské smlouvy je věnováno dvanáct pamětních míst, na nichž je zmíněno celkem šestatřicet jmen. Znamená to, že zdaleka ne všechny oběti jsou veřejně připomínány. V období mezi 21. srpnem a 18. říjnem 1968, kdy byla Národním shromážděním ratifikována smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa, zahynulo v souvislosti s okupací celkem sto dvanáct občanů Československa, z nich sedmdesát devět na území dnešní České republiky.⁵² V době nejintenzivnějších protestů proti okupaci, tedy mezi vpádem armád 21. srpna a dnem návratu vedoucích československých politiků z Moskvy 27. srpna, přišlo na území dnešní České republiky o život třiačtyřicet občanů (v obou případech jsou

51 Srv. ČÍŽEK, Rudolf: *Ztracené archivy: 21. srpen 1968 v ulicích Prahy*. Praha, Naše vojsko 2011, s. 169 n.

52 Srv. BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968*. Praha, ÚSTR 2008 (autoři dokumentují úmrtí až do konce roku 1968); TOMEK, Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti, 1968–1991*. Cheb, Svět křidel 2015 (autoři dokumentují oběti až do konce pobytu Sovětské armády v Československu, v řadě případů ale předchozí publikaci doplňují i o údaje o obětech z roku 1968).

Improvizovaný památník v Desné na Jablonecku vznikl v srpnu 1968 na místě, kde při havárii cisternového vozidla intervenční Sovětské armády zahynula Marie Vodáková a její osmiletá vnučka Dagmar Škávová (foto Miroslav Jeník, repro z publikace Milana Bárty, Lukáše Cvrčka, Patrika Košického a Vítězslava Sommera Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008). Na místě původního památníku ze srpna 1968 byla v roce 2008 z iniciativy městského zastupitelstva v Desné odhalena pamětní deska připomínající obě oběti okupace (ve výřezu), která nahradila odcizenou kovovou pamětní desku instalovanou už roku 1991

započítána i úmrtí, k nimž došlo později, ale následkem zranění utrpěných v daném období). Většina obětí (celkem čtyřiatřicet jmen) srpnového týdne je dnes na pamětních místech připomínána. Naopak z pozdějších obětí se připomínají pouze jména dvou zabitých opilým polským vojákem v Jičíně 7. září 1968.⁵³ Je tedy zjevné, že ve veřejné paměti rezonují především připomínky aktivního odporu proti intervenci.

Bylo by obtížné odhadovat, proč se některým obětem veřejné připomínky dodnes nedostalo. Alespoň v některých případech je to zřejmě proto, že v momentě instalace pamětního místa nebyla k dispozici přesná dokumentace. To je třeba případ pamětní desky instalované na budově Českého rozhlasu na Vinohradské

53 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/jicin-pomnik-obetem-intervence-1968/>; srv. BARTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 97–104 a 108.

třídě v Praze.⁵⁴ Okolí rozhlasu bylo 21. srpna místem nejprudších srážek mezi protestujícími občany a sovětskými vojáky a také místem největšího počtu obětí. Podle dnes dostupné dokumentace zde přišlo o život šestnáct lidí. Na pamětní desce je uvedeno patnáct jmen, přičemž jeden z uvedených (Jindřich Krahulec)⁵⁵ byl ve skutečnosti zastřelen na jiném místě Prahy a dvě jména (Pavel Albrecht⁵⁶ a Miroslav Málek)⁵⁷ naopak chybějí. Některá jména naproti tomu figurují na pamětních místech vícekrát. Nejčastěji je připomínána smrt šestnáctiletého Josefa Žemličky, zastřeleného 21. srpna v Brně – celkem třikrát (na místě úmrtí, v rodišti a na společném pomníku brněnských obětí okupace v moravské metropoli).⁵⁸ Paradoxní výjimkou je v tomto kontextu případ pamětní desky na úmrtí Františka Nováka, kterého 27. srpna srazilo sovětské pásové vozidlo. Pomníček, zřízený na místě jeho smrti (Želivec v okrese Praha-východ) ještě v září 1968, přetrval celou dobu „normalizace“ a zmizel v rámci stavebních úprav až po roce 1989.⁵⁹

Srpnovému odporu proti intervenci jsou věnovány ještě dvě další upomínky: jedna na tehdejší působení rozhlasu,⁶⁰ druhá na svobodné televizní vysílání.⁶¹ Naproti tomu k vedoucím politickým osobnostem pražského jara se pamětní místa vztahují jen výjimečně. Pouhý jeden pomník se týká Alexandra Dubčeka. Jde ovšem o pomník na místě, kde Dubček utrpěl smrtelná zranění při automobilové nehodě v roce 1992, a nápis rok 1968 vůbec nezmiňuje.⁶² Druhá pamětní deska, jež vzpomíná Dubčeka, je umístěna na budově někdejšího Federálního shromáždění v Praze, připomíná ovšem výslovně jen Dubčkovu roli předsedy tohoto zastupitelského sboru v letech 1989 až 1992 a do naší databáze zařazena nebyla.⁶³ Jedna pamětní deska je věnována Josefu Smrkovskému,⁶⁴ dvě Františku Krieglovi.⁶⁵ Pouze nápis na jedné z pamětních desek Františku Krieglovi specificky připomíná rok 1968, totiž Krieglovo odmítnutí podepsat Moskevský protokol.

Vedle několika obecných připomínek pražského jara se pak větší počet pamětních míst týká odporu proti nastupující „normalizaci“, tj. především činu Jana Palacha

54 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-obetem-invaze-v-srpnu-1968/>.

55 Srv. BARTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 60.

56 *Tamtéž*, s. 59.

57 *Tamtéž*, s. 61 (uveden zřejmě chybně jako Jaroslav).

58 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-josefu-zemlickovi/> a <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pomnik-obetem-z-21-8-1968/>; <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/omice-pametni-deska-josefu-zemlickovi/>.

59 Srv. BARTA, M. ad.: *Oběti okupace*, s. 70 n.

60 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-vysilani-rozhlasu-pri-invazi-v-srpnu-1968/>.

61 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/jested-pametni-deska-na-televizni-vysilani-v-20-letoch-1968/>.

62 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/humpolec-pomnik-alexandru-dubckovi/>.

63 Viz Pamětní desky v Praze: Průvodce po pražských pamětních deskách [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: <http://www.pametni-desky-v-praze.cz/products/na-budove-byvaleho-narodniho-shromazdeni-nyne-nove-budovy-narodniho-muzea>.

64 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pametni-deska-josefu-smrkovskemu/>.

65 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-frantisku-krieglovi/>.

Spontánní akt přejmenování náměstí Krasnoarmějců v Praze na náměstí Jana Palacha v lednu 1969 (foto Pavel Vácha, repro z publikace Jan Palach 16.–25. 1. 1969. Praha, KANT – Pražský dům fotografie 2009)

především jako čistá oběť či morální memento určené stále lhostejnější společnosti. V kontextu doby byl ale Palachův čin mnohem spíše než morálním gestem pokusem o politický čin, jenž měl přinést konkrétní politické důsledky – totiž adekvátní reakci společnosti. V možnost její aktivizace Jan Palach věřil: „Ledem 1968 začal shora, leden 1969 musí začít zdola,“ napsal v závěru dopisu, jímž vysvětloval svůj čin.⁶⁶ Komemorace jeho činu je tedy mnohem spíše připomínáním odporu než pouhé oběti. Stejně platí i o pamětních místech věnovaných obětem spojeným s potlačováním posledního velkého vzepětí společenského odporu na samém

a jeho následovníků Jana Zajíce a Evžena Plocka. Patnáct pamětních míst je věnováno Janu Palachovi (z toho tři zároveň i Janu Zajícovi), tři samostatně Janu Zajícovi a jedno Evženu Plockovi.⁶⁶ Především v případě Jana Palacha platí totéž, co bylo řečeno o obětech srpnové intervence. Tvorba improvizovaných pamětních míst (náměstí Krasnoarmějců, kde stojí budova filozofické fakulty, na níž Palach studoval, bylo spontánně přejmenováno na náměstí Jana Palacha, jeho posmrtná maska byla vystavována na několika místech a podobně) byla v lednu 1969 integrální součástí nejen celonárodních projevů smutku a piety, ale též znovu vzedmutého odporu proti kompromisům a kapitulacím vedoucích politiků KSČ a státu.⁶⁷

V celém souboru dokumentovaných pamětních míst je Jan Palach jednou z nejčastěji připomínaných historických osobností. Z odstupu desetiletí je Jan Palach a jeho čin vnímán

⁶⁶ Všechna pamětní místa viz www.pametnimista.usd.cas.cz, Rok 1969.

⁶⁷ Srv. např. obrazovou publikaci *Jan Palach 16.–25. 1. 1969: Katalog k výstavě*. Praha, KANT – Pražský dům fotografie 2009.

⁶⁸ Srv. BLAŽEK, Petr: „Pochodeň č. 1“: Rekonstrukce činu Jana Palacha. In: BLAŽEK, P. ad. (ed.): *Jan Palach '69*, s. 39–89, zvláště s. 57–60 (viz pozn. 31).

konci pražského jara – protirežimních demonstrací v srpnu 1969.⁶⁹ Z pěti obětí střelby, vedené nejčastěji příslušníky Lidových milicí, jsou připomínány obě brněnské: Danuše Muzikářová a Stanislav Valehrach. Oba přišli o život 21. srpna 1969⁷⁰ a oběma byly odhaleny pamětní desky v srpnu 1991.⁷¹ Ze tří pražských obětí je připomínán čtrnáctiletý Bohumil Siříněk.⁷² Zemřel o tři dny později na střelná zranění, jež utrpěl 21. srpna 1969.⁷³ O jeho pomník, odhalený v srpnu 2015, se zasloužil Spolek Pomníky obětem bezpráví, který vznikl v roce 2014 na popud historika Lukáše Cvrčka.⁷⁴ V rámci projektu „Srpen 1969“ plánuje spolek, který tak kompenzuje dlouholetou netečnost pražských komunálních politiků, i připomínku smrti dalších dvou demonstrantů, Vladimíra Kruby a Františka Kohouta, zastřelených v Praze 20. srpna večer.⁷⁵

V každém případě je zjevné, že komemorace událostí let 1968–1969 se z pohledu dokumentovaných pamětních míst vztahuje především k tomu, co v jiných typech paměti do značné míry absenteje: sice k obětem, ale obětem aktivního odporu. Možná že by tento úhel

Posmrtná maska, kterou s tváře zesnulého Jana Palacha sňal 19. ledna 1969 sochař Olbram Zoubek, se stala na několik dnů jádrem spontánně vytvořeného pietního místa na rampě Národního muzea (foto Daniela Sýkorová, repro z publikace Jan Palach 16.–25. 1. 1969)

69 Srv. TŮMA, Oldřich a kol. (ed.): *Srpen '69: Edice dokumentů*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1996; BÁRTA, Milan – BŘEČKA, Jan – KALOUS, Jan: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969 a jejich potlačení*. Praha, ÚSTR 2012.

70 *Tamtéž*, s. 194–201.

71 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-danusi-muzikarove/> a <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brno-pametni-deska-stanislavu-valehrachovi/>.

72 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-2-pametni-deska-bohumilu-sirinkovi/>.

73 BÁRTA, M. – BŘEČKA, J. – KALOUS, J.: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969*, s. 151–159 a 162.

74 Viz *Srpen 1969*. O projektu [online]. 2015 [cit. 2015-12-10]. Dostupné z: <http://www.srpen1969.cz/#!about/c66t>.

75 K těmto případům viz BÁRTA, M. – BŘEČKA, J. – KALOUS, J.: *Demonstrace v Československu v srpnu 1969*, s. 140 n. a 160–163.

Bronzové pamětní desky Danuši Muzikářové (1951–1969) a Stanislavu Valehrachovi (1941–1969), stylizované do symbolu československé vlajky, s postavou padajícího bojovníka v levém dolním rohu a rytým nápisem. Pamětní desky, vytvořené Jiřím Sobotkou, byly odhaleny 20. srpna 1991 v centru Brna poblíž míst, kde byli Muzikářová a Valehrach zastřeleni při potlačování protestních demonstrací při prvním výročí okupace: na Moravském náměstí a v Orlí ulici

pohledu na pamětní místa vztahující se k pražskému jaru mohl být podepřen ještě faktem, že jednou z nejčastěji připomínaných osobností je zpěvák a hudebník Karel Kryl. Jeho jméno se na pamětních místech objevuje celkem desetkrát, tedy mnohem častěji než jména všech politiků pražského jara. Písníkář Karel Kryl byl i po své emigraci v roce 1969 vnímán jako ztělesnění mýtu konce šedesátých let a pro mnohé byl právě on symbolem uměleckého a intelektuálního odporu proti okupaci a následným proměnám politické situace. Úsudek, že historická paměť společnosti na pražské jaro zahrnuje vedle paměti na naděje a jejich zmaření také – či možná především – paměť na odpor proti srpnové intervenci a jeho étos a rovněž na nesouhlas s nastupující „normalizací“, podporuje i skutečnost, nakolik právě tato paměť byla živá ještě koncem osmdesátých let: protesty a demonstrace v letech 1988 a 1989 se odehrávaly nejen na výročí důležitých událostí z let 1968 a 1969, ale i na místech spojených s tímto typem odkazu pražského jara. Vzpomínka na protesty z let 1968–1969 měla ještě tehdy výrazný mobilizační efekt.⁷⁶

Paměť pamětních míst

Z celého arzenálu teoretických nástrojů prezentovaných v textech věnovaných bádání o kolektivní historické paměti je možná pro náš účel nejnosnější a nejnáznornější metafora německého literárního historika Andeasse Huyssena o veřejném prostoru jako o palimpsestu svého druhu, kde jsou jednotlivé vrstvy připomínek

⁷⁶ Srv. např. TŮMA, Oldřich: *Zítřka zase tady! Protirežimní demonstrace v předlistopadové Praze jako politický a sociální fenomén*. Praha, ÚSD AV ČR – Maxdorf 1994, s. 25 n. a 30 n.

minulosti vymazávány jako na středověkých pergamenech a nahrazovány novými.⁷⁷ Podobných případů je i mezi pamětními místy dokumentovanými v našem projektu řada. Kdyby existovaly časosběrné fotografie jednotlivých míst, dokládaly by takové intervence do veřejného prostoru a jeho proměny velmi přesvědčivě. Takové proměny navíc někdy připomínají cestu tam a zase zpátky, uskutečněnou i několikrát po sobě. Například asi nejexponovanější prostor českých moderních dějin, horní část Václavského náměstí, respektive prostor před sochou sv. Václava, byl dějištěm zpřítomňování a zase vymazávání paměti na oběti srpnové intervence nebo činu Jana Palacha. Mezi srpnem 1968 a srpnem 1969 byl opakovaně spontánně upraven – květinami, svíčkami, nápisy – jako pamětní místo a zase znovu organizovaně (zásahy policie a technických služeb města) vyčištěn, případně zaplněn stromky v přenosných květináčích a zneprístupněn, tak aby byl jeho symbolický význam neutralizován. Toho docílil režim na dlouhou dobu, ač nikoli natrvalo, když pořádkové síly vytlačily z tohoto prostoru demonstranty – naposledy v kontextu pražského jara – odpoledne 21. srpna 1969. Pokládáním květin k soše sv. Václava ovšem také začala první velká protirežimní demonstrace po skoro dvaceti letech – 21. srpna 1988 – i demonstrace takzvaného Palachova týdne 15. a 16. ledna 1989. Ještě před pádem komunistického režimu, v prvních dnech po 17. listopadu se pak na tomto místě objevila (tehdy ještě improvizovaná) připomínka obětí Jana Palacha a Jana Zajíce, jež byla posléze přetvořena do dnes existující podoby.⁷⁸ Autora zmíněné metafory by musela nadchnout historie sochy Tomáše

Písničkář Karel Kryl (1944–1994) se stal pro mnohé příslušníky několika generací symbolem odporu proti sovětské okupaci a jejímu politickému dědictví. Betonovou pamětní desku, jejímž autorem je sochař Ivan Racek, tvoří busta na pozadí obrysů kytary, stylizované do šířících se vln Rádia Svobodná Evropa. Deska byla odhalena 12. dubna 1996 v Kroměříži v ulici Kpt. Jaroše na domě, kde Kryl v padesátých letech s rodiči žil

77 HUYSEN, Andreas: *Present Pasts: Urban Palimpsests and Politics of Memory*. Stanford, Stanford University Press 2003, s. 72–84; srv. DVOŘÁK, Tomáš: Přepisování paměti. In: MA-SŁOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 170–176, zvláště s. 171 n. (viz pozn. 11).

78 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/praha-1-pomnik-janu-palachovi-a-janu-zajici-a-obetem-komunismu/>.

Garrigua Masaryka na plzeňském náměstí téhož jména: byla odhalena 28. října 1928, odstraněna za okupace v roce 1940, znovu instalována 28. října 1945, stržena po potlačení demonstrací proti měnové reformě 1. června 1953 a obnovena 28. října 1991.⁷⁹ A to se ještě uvažovalo o její reinstalaci už v roce 1968!

Je zjevné, že boj o podobu veřejného prostoru byl už součástí listopadového převratu v roce 1989. Vynikající polský historik Andrzej Paczkowski kdysi ve vystoupení na konferenci věnované paměti komunismu zařadil změnu symbolů (spolu s legislativními akty, veřejnou diskusí, výkony historiografie a proměnami veřejného mínění) k základním prvkům zacházení s komunistickou minulostí.⁸⁰ Taková změna symbolů probíhala v Československu opravdu rychle a důkladně. Už v prvním týdnu po 17. listopadu vypínali řidiči pražského metra automatické hlášení názvů stanic, aby místo „Klementa Gottwalda“ mohli říci „Nuselský most“. Gottwaldov se přejmenoval na Zlín už v prosinci 1989. Více než dvě stě místních názvů bylo v Praze pod záštitou Václava Havla změněno jednorázově 1. května 1990. Prezident tehdy neopomněl v rozhlasovém rozhovoru zdůraznit, že „při té příležitosti bude také Engelsovo nábřeží, kde bydlím, přejmenováno na Rašínovo“.⁸¹ Stejně tak rychle mizely desítky či stovky pamětních tabulí, soch a dalších veřejných symbolů „starého režimu“ – nebo byly ještě předtím všelijak upravovány, tím jakoby odsvěcovány a na první pohled měněn jejich smysl (například když byly ruce bílé Gottwaldovy sochy v Praze natřeny krvavě rudou barvou).⁸² Tato verbální a vizuální dekomunizace veřejného prostoru nevyvolala žádné významnější spory, snad jen v případě, kdy se její obětí staly názvy nebo artefakty, které přímo s komunistickým režimem nesouvisely, jen byly jako symboly tímto režimem využívány – taková byla třeba kauza růžového tanku na pražském Smíchově.⁸³

Třeba v bývalé Německé demokratické republice a potom ve sjednoceném Německu se věci neměnily zdaleka tak razantně. Leninova socha zmizela z centra Berlína až v roce 1992. Socha předválečného vůdce Komunistické strany Německa Ernsta Thälmannna stojí v berlínském Prenzlauerbergu dodnes – na rozdíl od pražské sochy Jana Švermy, jež byla po dlouhých debatách nakonec v roce 1999 odstraněna.⁸⁴ Oba jsou si podobní tím, že zahynuli ještě za války a s konkrétní podobou komunistického režimu tedy nemohli mít nic společného, oba měli nimbus bojovníků proti fašismu.

79 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/plzen-pomnik-tgm-pamatnik-narodniho-osvobozeni/>.

80 Sympozium pořádaly 19. a 20. října 2001 v Praze společně Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a vídeňský Ústav pro vědy o člověku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*). Srv. KOPEČEK, Michal: Paměť komunismu v České republice: Zprávy ze sympozia. In: *Soudobé dějiny*, roč. 8, č. 4 (2001) s. 821–826, zvláště s. 824.

81 Srv. HAVEL, Václav: *Hovory v Lánech 1990*. Ed. Tereza Hubáčková, Martin Vidlák a Jan Zelenka. Praha, Knihovna Václava Havla 2013, s. 81.

82 Viz HOJDA, Z. – POKORNÝ, J.: *Pomníky a zapomínky*, s. 220 n. (viz pozn. 18); srv. HOJDA, Zdeněk: Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989: Lieux de mémoire nebo bojiště vzpomínek. In: CORNELIÏSEN, Ch. – HOLEC, R. – PEŠEK, J. (ed.): *Diktatura – válka – vyhnání*, s. 213–221, zvláště s. 214 (viz pozn. 11).

83 Srv. HOJDA, Z. – POKORNÝ, J.: *Pomníky a zapomínky*, s. 224–228.

84 Srv. HOJDA, Z.: Válečné pomníky jako vzpomínková místa v České republice po roce 1989, zvláště s. 218.

Zakladatelé NDR Otto Grotewohl a Wilhelm Pieck měli své ulice v centru sjednoceného Berlína až do roku 1993, respektive 1994, kdy se z nich teprve stala (opět) Wilhelmstrasse a Torstrasse.⁸⁵ Podobných případů jsou v bývalém východním Německu stovky.⁸⁶ Tato situace dokonce vedla Spolkovou nadaci pro zpracování diktatury SED jakožto centrální německou instituci, jež se zabývá komunistickou minulostí, v létě 2002 k provolání, v němž vyzývala k odstraňování stále existujících pomníků či názvů veřejných prostranství, jež se od doby NDR stále ještě hlásí ke komunistickému režimu či ideologii, a k jejich nahrazování jmény protagonistů a hrdinů protirežimní opozice.⁸⁷ Taková výzva by v Česku byla stěží zapotřebí.

To, že byl český veřejný prostor takto radikálně dekomunizován, o lecčem vypovídá, byla to ovšem dekomunizace nejjednodušší a nejsnadnější. Zůstaneme-li u srovnání s Německem, jiné podoby dekomunizace měly naopak v NDR mnohem rezolutnější podobu. Pod vedením občanských výborů obsadili demonstranti počátkem prosince 1989 v Lipsku a v dalších městech krajské či okresní centrály Státní bezpečnosti (Stasi)⁸⁸ a převzali kontrolu nad jejími archivy; 15. ledna 1990 se pak totéž stalo i s celostátním ústředím Stasi v Berlíně-Lichtenbergu.⁸⁹ V někdejších sídlech Stasi v Lipsku i Berlíně dnes fungují muzea této instituce, jež bývala „štítem a mečem“ strany.⁹⁰ Zato v Československu zůstalo v listopadu a prosinci 1989 jen u návrhů na podobný postup, Státní bezpečnost nakonec až o několik měsíců později likvidoval (a opožděnou kontrolu nad jejími dokumenty převzal) stát. Také žádné podobně velkorysé muzeum věnované historii této smutně proslulé, za režimní represe odpovědné instituce u nás dodnes neexistuje.

Samotný počet pamětních míst na komunistické období dějin je ovšem v českém případě relativně vyšší než v německém. Respektive v absolutních číslech je

85 In: Wikipedia: Die freie Enzyklopädie [online]. Wilhelmstrasse (Berlin-Mitte); Torstrasse [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: [https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelmstrasse_\(Berlin-Mitte\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Wilhelmstrasse_(Berlin-Mitte)); <https://de.wikipedia.org/wiki/Torstrasse>.

86 Srv. např. SÄNGER, Johanna: *Heldenkult und Heimatliebe: Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR*. Berlin, Ch. Links 2006; KNABE, Hubertus: *DDR-Straßennamen: Wie die DDR in der Provinz weiterlebt*. In: *Spiegel Online* [online]. 03-10-2006 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/ddr-strassennamen-wie-die-ddr-in-der-provinz-weiterlebt-a-440393.html>; SIEBECK, Cornelia: Rezension zu: Säger, Johanna: *Heldenkult und Heimatliebe: Straßen- und Ehrennamen im offiziellen Gedächtnis der DDR*. Berlin 2006. In: *H-Soz-Kult* [online]. 24-04-2007 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-8477>.

87 Viz Aufruf im Jahr 2003: Orte des Erinnerns [online]. 2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: www.bundesstiftung-aufarbeitung.de/aufruf%3A-orte-der-erinnerung.2708.html.

88 Srv. RICHTER, Michael: *Die Staatssicherheit im letzten Jahr der DDR*. Weimar – Köln/R. – Wien, Böhlau 1996, s. 73–95.

89 *Tamtéž*, s. 153–168.

90 Viz Bürgerkomitee Leipzig e.V., Träger der Gedenkstätte Museum in der „Runden Ecke“ mit dem Museum im Stasi-Bunker [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: <http://www.run-de-ecke-leipzig.de/>; Stasimuseum im Haus des Ministeriums für Staatssicherheit [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: <http://www.stasimuseum.de/>.

podobný,⁹¹ bereme-li ale v úvahu větší rozlohu i počet obyvatel, je nepoměr zřejmý (byť pochopitelně pamětní místa na komunistický režim se v Německu koncentrují především na území bývalé NDR). Možná to souvisí i s tím, že v Německu – slovy jednoho z kritiků tohoto stavu – ačkoli je o instalaci pamětního místa rozhodnuto, „trvá to podle okolností stejně dlouho jako výstavba berlínského letiště“⁹² (která je notoricky nechvalně známá pro neustálé odklady). V České republice se zřizování pamětních míst od samého počátku naopak vyznačovalo velkou dynamikou. Na druhou stranu jistě existují země s mnohem intenzivnější tvorbou pamětních míst. Například v jediném malém okrese na jihu Litvy (Druskininkai) existuje 127 pamětních míst jen na partyzánské protisovětské aktivity, tedy na období pouhých několika let.⁹³

Česká pamětní místa představují poměrně homogenní soubor z hlediska geografického, v zásadě neexistují významné regionální rozdíly. Časové koordináty jejich vzniku (roky odhalování) se vyznačují značnou stabilitou a vcelku nijak nereagují na silnější nebo slabší akcenty, jež se objevují a zase mizí v politickém a mediálním diskurzu o komunistické minulosti. Mimoběžnost paměti pamětních míst a instrumentalizovaného politického a mediálního diskurzu dokládá také skutečnost, že prizmatem pamětních míst se komunistický režim nejeví tak stejný a neměnný po celou dobu své existence (tedy „totalitní od začátku do konce“), jak to významná část tohoto diskurzu chce vidět. Zatímco rané období režimu je připomínáno masivně jako období represí, zločinů a jejich obětí, paměť let 1968–1969 je zaměřena především na odpor proti intervenci a „normalizaci“, pamětní místa na sedmdesátá a osmdesátá léta jsou zase mnohem rozmanitější a nemají jedno ústřední téma. Pravdou ovšem je, že symbolická pamětní místa, jež připomínají celé období 1948 až 1989, vnímají komunistický režim jako celek a oněch více než čtyřicet let především jako období útlaku a obětí. Tento aspekt je zdůrazněn i tím, že často jsou pamětní místa tohoto druhu věnována společně obětem komunistického režimu a obou světových válek dohromady. A také platí, že nejčastějším způsobem připomínání komunistického režimu jsou právě pamětní místa na padesátá léta.

Zajímavé je i porovnání osobností, jimž jsou pamětní místa výslovně dedikována. Nejčastěji je připomínána Milada Horáková, poté Jan Palach, páter Josef Toufar a Karel Kryl, generál Heliodor Píka a po něm Václav Havel. Menší počet pamětních míst se vztahem k Václavu Havlovi je jistě dán krátkým časem, který uplynul od jeho smrti, další velmi pravděpodobně přibudou. Otázkou ovšem je, zda budou reflektovat spíše období před, anebo po roce 1989. Pamětní místa zaměřená na jednotlivé osobnosti jako by v sobě v malém zahrnovala celé široké tematické spektrum.

91 Srv. KAMINSKY, A. – GLEINIG, R. – IGEL, O. (ed.): *Orte des Erinnerns* (viz pozn. 1). Tato publikace eviduje také kolem šesti set pamětních míst.

92 PÖPPINGHEGE, Rainer: Rezension zu: Veen, Hans-Joachim; Knigge, Volkhard (Hrsg.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*. Köln 2014. In: *H-Soz-Kult* [online]. 10-03-2015 [cit. 2015-12-01]. Dostupné z: <http://www.hsozkult.de/publicationreview/id/rezbuecher-22986>.

93 Viz brožura vydaná péčí tamějšího muzea *Get Acquainted with the Paths of Partisan Fights in the Woods of Druskininkai Forest Stewardship*. Druskininku, UAB Baltijos kopija 2013.

Pamětní místa dedikovaná ikonickým obětem padesátých let jako by přesně zrcadlila strategii komunistických represí zacílených na společenská prostředí zvláště podezřelá coby centra možného odporu: politiky předúnorových nekomunistických stran, církve a armádu. Stejně je to i s pamětními místy na oběti fabrikovaných procesů padesátých let, jež jsou rozeseta po celé republice. Ilustrují názorně komunistickou strategii výroby monstrprocesů se záškodníky, agenty, kulaky a dalšími „třídními nepřáteli“, jež se jako podle téhož vzoru konaly skoro v každém větším či okresním městě s cílem zastrašit zblízka a bezprostředně místní společnost. Jan Palach pak reprezentuje paměť odporu proti intervenci a „normalizaci“, Karel Kryl a Václav Havel paměť umělecké a intelektuální opozice sedmdesátých a osmdesátých let.

Tabulka 2: Počty pamětních míst věnovaných jednotlivým osobám

Milada Horáková	17
Jan Palach	15
Josef Toufar	10
Karel Kryl	10
Heliodor Píka	9
Václav Havel	5

Nepřehlédnutelným aspektem českých pamětních míst na období komunismu je spontánnost a autenticita. Valnou většinou vznikala nikoli z rozhodnutí centrálních politických orgánů, ale díky aktivitě jednotlivců, příbuzných obětí, historiků, místních aktivistů či spolků, organizací, orgánů místní správy. Důsledkem takového decentralizovaného a spontánního způsobu vzniku pamětních míst je jejich určitá neúplnost a nesystematičnost. Již byla řeč o tom, že například většině obětí srpnové invaze jsou dedikována pamětní místa, některým ale bez nějakého zjevného důvodu nikoli. Stejně je to u obětí demonstrací ze srpna 1969 a také v mnoha jiných obdobných případech. Naproti tomu třeba všech 136 obětí Berlínské zdi je připomínáno jednotným způsobem na centrálním památníku obětí zdi v Bernauer Strasse na někdejší hranici rozděleného Berlína.⁹⁴ Podobné to je i v případě budapeštského Muzea Dům teroru (*Terror Háza Múzeum*), jež věnuje všem 229 obětem kádárovské justice – tedy lidem, kteří byli odsouzeni k smrti a popraveni pro účast na povstání v roce 1956 – unifikovanou vzpomínku: jejich jednotně vyvedené pamětní desky jsou instalovány jedna vedle druhé na obvodové fasádě budovy. Dům teroru je muzeum zaměřené na fašistické, ale především komunistické represe a jejich oběti a je vnímán jako národní či státní instituce (alespoň za vlád strany FIDESZ).⁹⁵ Politika

94 Viz Gedenkstätte Berliner Mauer [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/>; srv. HERTLE, Hans-Hermann – NOOKE, Maria: *Die Todesopfer an der Berliner Mauer 1961–1989: Ein biographisches Handbuch*. Berlin, Ch. Links 2009.

95 Viz Terror Háza Múzeum [online]. 2015 [2015-12-10]. Dostupné z: <http://www.terrorhaza.hu>.

Oběti komunismu se na Slovensku počítají už od roku 1945, jak je patrné například z pamětní desky umístěné na Hlavné ulici v Košicích (foto Oldřich Tůma)

a Československý armádní sbor překročily hranice Československa, respektive tehdejší Slovenské republiky.

Dokumentovaná pamětní místa nejspíše nejsou místy paměti ve smyslu Pierra Nory. Nebo jen tím, že někde – například na pražské Národní třídě – jako by doplňují a zpřesňují paměťový potenciál místa samotného, tedy místa důležité historické události. Až na výjimky nejsou také předmětem kontroverzí a boje o kulturní hegemonii. Tím jsou mnohem spíše slova: například „totalita“ nebo „masakr“ (na Národní třídě). Užívání – anebo kritika užívání – takových výrazů dokáže rozpoutat velmi vášnivé polemiky.

V každém případě pamětní místa zrcadlí nejen minulost, ale i přítomnost, či aspoň dobu svého vzniku. Z tohoto hlediska je zřejmě nejpůsobivější liberecký

ale samozřejmě i v českém případě do světa pamětních míst zasahuje. Pokud ničím jiným, tedy tím, že se stávají místem ceremonií, rituálů, kladení věnců a výročních proslovů,⁹⁶ ale třeba také – jako Národní třída či Albertov v Praze – místem protestů a konfliktů.

Zajímavé je, že ačkoli Československo bylo jedním státem a působil tu jeden komunistický režim, česká a slovenská paměť není v tomto ohledu úplně totožná. Zatímco česká paměť vymezuje komunistický režim striktně daty 25. únor 1948 až 17. listopad 1989, pro slovenskou začíná komunistický režim už rokem 1945 (jako na pamětní desce v Košicích). Slovenský zákon o protikomunistickém odboji (zákon č. 219/2006 Z.z.) dokonce vymezuje rozhodné období 6. říjnem 1944, tedy dnem, kdy Sovětská armáda

⁹⁶ Srv. MASŁOWSKI, Nicolas: Politika paměti jako nástroj manipulace a morálky: In: MASŁOWSKI, N. – ŠUBRT, J. (ed.): *Kolektivní paměť*, s. 69–81 (viz pozn. 11).

památník obětem komunismu,⁹⁷ který je ze dvou stran obložen skleněnými deskami, jež skutečně zrcadlí okolí památníku včetně případného pozorovatele. Teprve bezprostřední přiblížení umožňuje zhlédnout nápis, jenž je v jeho patě zapuštěn do dlažby v zrcadlově převrácené podobě: „Sám v sobě hledej, zda svobodu ctíš, bráníš nebo omezuješ.“

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa“ (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

Se symbolikou zrcadlení a apelem na osobní odpovědnost za lidskou svobodu pracuje Památník obětem komunismu umístěný při vstupu do parku v Jablonecké ulici v Liberci a odhalený 27. června 2006. Autory památníku jsou architekti Petr Janda, Jakub Našinec, Aleš Kubalík a Josef Kocián

97 Viz <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/liberec-pamatnik-obetem-komunismu/>.

Teror, selhání, odboj

Konfliktní paměť ozbrojených aktů protikomunistické rezistence

Markéta Devátá

Předkládaný text by chtěl poukázat na fenomén ozbrojeného násilí, jenž provázel občanskou rezistenci vůči komunistickému režimu, a na způsoby jeho komemorace. Vychází z dokumentačního projektu pamětních míst upomínajících na komunistický režim a pokouší se o interpretaci procesu vytváření kolektivní paměti skrze iniciaci těchto pamětních míst a jejich společenské přijímání (respektive také odmítání). Paměťová kultura, jež je jedním z přístupů ke zkoumání společnosti a prostředkem k pochopení, jak je minulost reprodukována, aktualizována, znovu prožívána, případně politizována a využívána v současnosti,¹ tematizuje ve vztahu k období komunismu většinově opačný jev, tedy násilí režimu na jeho odpůrcích, a připomíná

1 Z obsáhlé literatury k tématu srv. např. ČINÁTL, Kamil: *Naše české minulosti, aneb Jak vzpomínáme*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014; HALBWACHS, Maurice: *Kolektivní paměť*. Praha, SLON 2009; HLAVAČKA, Milan – MARÈS, Antoine – POKORNÁ, Magdaléna (ed.): *Paměť míst, událostí a osobností: Historie jako identita a manipulace*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i., 2011; KRATOCHVIL, Alexander (ed.): *Paměť a trauma pohledem humanitních věd: Komentovaná antologie teoretických textů*. Praha, Akropolis 2015; MAYER, Françoise: *Češi a jejich komunismus: Paměť a politická identita*. Praha, Argo 2009; NORA, Pierre: Mezi pamětí a historií: Problematika míst. In: *Antologie francouzských společenských věd: Město*. (Cahiers du CEFRES, č. 10.) Praha, CEFRES 1996, s. 39–64; ŠUSTROVÁ, Radka – HÉDLOVÁ, Luba ad.: *Česká paměť: Národ, dějiny a místa paměti*. Praha, Academia 2014; VAŠÍČEK, Zdeněk – MAYER, Françoise: *Minulost a současnost, paměť a dějiny*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2008.

je především jako oběti. Tento příspěvek se soustředí na připomínání aktérů protikomunistického násilí (v některých případech zprostředkovaně skrze oběti tohoto násilí) a na postižení toho, jaké okolnosti toto připomínání provázejí, jaké nesou symbolické obsahy a jaké místo zaujímají v celkové konstituované paměti české společnosti na dobu komunistického režimu.

Text se zabývá třemi okruhy paměti na násilí v zakladatelském období komunistického režimu: první se vztahuje k událostem spojeným s ozbrojenými přechody státní hranice, druhý se týká takzvaných politických vražd, které byly nejednou neplánovaným a tragickým vyústěním případů ozbrojeného zastrašování komunistických představitelů, a třetí část článku je věnována problematice mašínovské komemorace jako specificky vnímaného politického násilí. Toto vymezení souvisí s několika momenty. Jednak umožňuje sledovat posuny paměti v delším časovém období, neboť události spojené s „násilím na komunistickém režimu“ jsou připomínány před rokem 1989 (zahrnují většinu předlistopadových pamětních míst zachycených v aktuálně pořízené dokumentaci)² i po něm, respektive od padesátých let do současnosti. Předně ale způsob komemorace takových událostí stále zasahuje do aktuálního společenského diskurzu – jsou konfliktním a polarizujícím bodem reflexe, v níž se spory o paměť na komunismus zřetelně vyjevují, a doprovází je i značná míra politizace a instrumentalizace minulosti, jak nastiňuje závěr článku. Jestliže kolektivní paměť chápeme jako vyjádření vztahu určitých společenských skupin k minulosti, jako jejich identifikaci s hodnotami vázanými k minulosti, a komemoraci jako akt prezentace takové paměti ve veřejném prostoru,³ pokouší se tento text nastínit dominující podoby zpřítomňování minulosti ve vztahu k násilí uplatňovanému v rámci občanského odporu proti komunistickému režimu. Občanský či protikomunistický odpor jsou zde chápány jako synonymní označení různorodých protirežimních aktivit, kterými se jednotlivci či skupiny snažili vzdorovat nástupu a prosazování komunistické moci, včetně práva na odchod ze země.⁴

2 Dokumentace zahrnuje pamětní místa vztahující se k období komunistického režimu, která jsou identifikována určitým artefaktem (pamětní deska, socha, pomník, památník, kříž apod.) nebo která využívají prostředků muzealizace či historické osvěty (muzea, naučné stezky ad.). Viz Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online], 2015. Dostupné z: www.pametnimista.usd.cas.cz.

3 Srv. HLAVÁČKA, Milan: Místa paměti. In: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014, s. 602–609.

4 Pojem „protikomunistický odpor“ v tomto článku tedy nesleduje vymezení, jež mu dává Zákon o účastnících odboje a odporu proti komunismu (č. 262/2011 Sb.), běžně nazývaný zákonem o protikomunistickém či třetím odboji.

Paměť železné opony

V oficiálně budované paměti po únoru 1948 se západní státní hranice ztotožňovala s obrazem „hlavního bojiště studené války“, v němž ovšem českoslovenští pohraničníci stáli „na stráži míru“. Nedotknutelnost hranice bylo třeba hájit nejen proti vnějšímu ohrožení v podobě nepřátelských armád nebo agentů „ve službách imperialismu“, ale i před obyvateli vlastní země, kteří v této hranici spatřovali překážku oddělující je od svobodného světa. Odpověď na otázku „proč je nenecháme jít?“ se proto stala základem zdůvodnění, jímž političtí pracovníci Pohraniční stráže obhajovali spuštění železné opony i nutnost obracet proti svým spoluobčanům zbraň: utkali přece k nacistům a imperialistům, odnášeli s sebou národní bohatství a státní tajemství. Byli zadržováni, protože již bylo jasné, že se přidají k nepřítelům své vlasti a budou proti ní otevřeně bojovat. Praxe tento předpoklad vesměs potvrzovala, a tudíž i správnost poúnorových opatření. Československý komunistický režim měl navíc ve střežení svých hranic povinnost vůči celému socialistickému táboru.⁵ V mnoha rodinných pamětech či v paměti úzkých společenství ovšem státní hranice představovala symbol ztráty někoho blízkého, ať už v přímém nebo (ve většině případů) přeneseném smyslu, v důsledku neúspěšných pokusů o překonání hranice i úspěšných odchodů do exilu. Zde někde začíná oddělení dvou základních narácí i proces vytváření dvou různých pamětí, které přitom v souvislosti s pomezím mezi Východem a Západem reflektují více rovin než jen ozbrojené střety na hranicích. I tyto reflexe jsou ale integrální součástí diskurzu o železné oponě, respektive „antidiskurzu“ o strážení hranice,⁶ a proto se jimi tento text rovněž zabývá.

Jeden z prvních aktů zakládajících novodobou tradici strážení hranic je spojen se vztyčením sochy pohraničníka u příležitosti čtvrtého výročí vzniku Pohraniční stráže 11. července 1955 v Městských sadech v Chebu.⁷ Den Pohraniční stráže byl oficiálně ustanoven následujícího roku, jeho datum odkazuje na přijetí zákona o ochraně státních hranic z roku 1951.⁸ Pomník, zřízený z iniciativy příslušníků stráže, kteří na jeho vytvoření zorganizovali sbírku, nese několik symbolických významů. Jeho instalace na místě, kde v letech 1947 až 1951 stál pomník dedikovaný americkým vojákům padlým při osvobození města, byla součástí vědomého procesu vytěšňování paměti na účast západních spojenců při osvobozování republiky na jaře 1945. Obdobně, i když v tomto ohledu ne zcela cíleně, „obsazení“ pohraničí Pohraniční stráží vytěšňovalo také místní paměť na dlouhá období nekonfliktního česko-německého soužití. Název pomníku „Na stráži míru“, vytesaný na dvoumetrovém podstavci, i jeho výtvarné pojetí naopak zhmotňovaly novou

5 Viz KRATOCHVIL, Miloslav: *Dvacet let ochrany čs. hranic*. Praha, Naše vojsko 1965, s. 13 n.

6 Srv. ŠMIDRKAL, Václav: „Železná opona“ jako české místo paměti. In: *Střed/Centre*, roč. 4, č. 1 (2012), s. 56–79.

7 Jednalo se o provizorní sádrovou sošku, nahrazenou později (nepatrně pozměněnou) kamennou sochou. Viz *Interaktivní encyklopedie města Chebu* [online]. Dostupné z: www.encyklopedie.cheb.cz.

8 Viz ŠEFRANÝ, Stanislav (ed.): *Sborník dokumentů k dějinám Pohraniční stráže*. Praha, Naše vojsko 1989, s. 96.

Současná podoba pomníku „Na stráži míru“ z roku 1955 od akademického sochaře (později národního umělce) Jana Hány. Po několika přesunech našel útočiště ve dvoře františkánského kláštera, který slouží jako lapidárium Muzea Cheb (foto J. Pecher, www.vojensko.cz)

symboliku – robustnost pohraničníka v nadživotní velikosti (lidově označovaného „golem“) ozbrojeného samopalem demonstrovala sílu nového vojskového strážení hranice, emblematický pes u jeho nohou odkazoval na chodskou tradici, již Pohraniční stráž přijala za svou.⁹

Již na konci padesátých let bylo rozhodnuto vybudovat Muzeum Pohraniční stráže v Praze na Karlově, jehož expozici, otevřené v roce 1962, připadla hlavní úloha v (sebe)prezentaci dějin stráže a jejích tradic. Mezi nejatraktivnější exponáty, především pro školní výpravy, patřil vypreparovaný německý ovčák Brek (příhodně vycvičený v Sovětském svazu a příhodně zemřelý rok před otevřením expozice). Děti, jež si ho mohly hladit, se tak vhodným způsobem dozvídaly o „narušitelích“ hranic, kterých tento legendární pes údajně zadržel dvaasedesát.¹⁰ Muzeum, obrazové

9 Srv. HOJDA, Zdeněk: Pomníky železné opony aneb Proč (ne)sahat psovi na čenich? In: *Dějiny a současnost*, roč. 34, č. 10 (2012), s. 12. Do roku 1946 zde stál monumentální pomník odhalený v roce 1912 jako upomínka padlých vojáků chebského pěšího pluku účastnícího se poslední prusko-rakouské války, po jeho zlikvidování byl na jeho místě položen základní kámen „amerického“ pomníku. V roce 1990 odstraněný pomník pohraničníka (socha se nyní nachází v lapidáriu chebského muzea) nahradil nový „americký“ pomník. (Více viz *Interaktivní encyklopedie města Chebu*.)

10 Srv. RUTAR, Václav: Reflexe historického vývoje Pohraniční stráže v expozici Muzea Pohraniční stráže: Praha, 1965–1973. In: VANĚK, Pavel (ed.): *Ochrana státní hranice 1948–1955*. Brno, Technické muzeum 2013, s. 130–134. V roce 1973 bylo Muzeum Pohraniční stráže přetvořeno v Muzeum Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra. Nová expozice

Vycpaninu legendárního pohraničnického psa Breka si v Muzeu Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra v Praze v roce 1975 prohlédl i prezident a generální tajemník ÚV KSČ Gustáv Husák (vlevo) v doprovodu federálního ministra vnitra Jaromíra Obziny (uprostřed) (foto www.ahaonline.cz)

publikace, dokumentární filmy a další historické artefakty přispívaly k vytvoření a udržování hlavních propagandistických obrazů spojených s fenoménem strážení hranic. Líčily hrozby přicházející ze Západu („revanšismus sudeťáků“), oponovaly západní „ideologické diverzi“ hovořící o českém pohraničí jako o mrtvé zemi a zobrazovaly idylu těžkého, ale čestného života pohraničníků („život v kolektivu“, s „kamarády ve zbraň“, „čestnými veliteli“ a „věrným psem po boku“) i obyvatel pohraničí („bdělost pomocníků Pohraniční stráže“, konzumaci „vymožeností socialistického způsobu života“ rodinami vojáků, kteří se zde usadili).¹¹ K oficiálně připomínaným tradicím Pohraniční stráže se v období takzvané normalizace přiřadil

i sled vystoupení jejich útvarů po boku Lidových milicí a Sboru národní bezpečnosti na politických dějinných křižovatkách: v únoru 1948 (tehdy šlo ještě o pohraniční pluky Sboru národní bezpečnosti), v červnu 1953 po vyhlášení měnové reformy, v srpnu 1969 při prvním výročí okupace.¹²

„Smrt železnou oponou“

Budování paměti na vlastní dějiny jednotlivých pohraničních útvarů se koncentrovalo v příbězích o úspěšných zásazích proti „narušitelům“ hranic. K bojovému nasazení zavazoval odkaz usmrčených příslušníků Pohraniční stráže, komemorovaný pomníčky na místech ozbrojených konfliktů se špatným koncem. Také tyto pomníčky nesou typickou symboliku (pěticípá hvězda, chodský pes) i apelativní rétoriku

zahrnovala i „případ bratří Mašínů“ (srv. MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Ed. Petr Blažek a Olga Bezděková. Praha, Academia 2010, obrazová příloha, s. cix).

11 Srv. např. film režiséra Karla Forsta *Služba na hranici* z roku 1984. Dostupné z: www.youtube.com/watch?v=NXAEAXjHDnE.

12 Viz WEIS, František (ed.): *Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*. Praha, Naše vojsko 1986, s. 95. Střet pohraničníků se „zbytky kontrarevolučních sil“ v srpnu 1969 přibližují výpovědi některých příslušníků z jejich řad v publikaci: ŠEFRANÝ, Stanislav (ed.): *Na stráž hranic socialismu a komunismu*, sv. 3: *Jme v prvním sledu*. Praha, Naše vojsko 1982, s. 23 n. (2., přepracované vydání, Edice politické přípravy pohraničníků).

(Neprojdou!).¹³ Dodnes bývají cílem pohraniční turistiky veteránů Pohraniční stráže i předmětem péče o tyto „bojové připomínky“.¹⁴ Ústřední motiv dobových propagandistických obrazů o padlých obráncích hranice v ozbrojeném boji proti „vnějšímu nepříteli“, „přísluhovačům imperialismu“ a „zrádcům“, tj. převaděčům a kurýrům, je ovšem zcela neudržitelný v konfrontaci s výsledky dokumentace Úřadu pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV) či vojenských historiků. Z celkového počtu zemřelých pohraničnicků byla statisticky jen zcela zanedbatelná část zastřelena „narušiteli“ hranic, ale co je ještě povážlivější – šest z osmnácti těchto případů padá na vrub zběhlým vojínům základní služby zařazeným u útvarů Pohraniční stráže, tedy těm, kteří patřili k subjektu oné heroizace. I dva další případy mají na svědomí dezertéři (z československé a východoněmecké armády) a v pouhých deseti (někdy se uvádí v jedenácti) případech se pohraničníci stali obětí uprchlíků či kurýrů.¹⁵ Pomníky odhalené před rokem 1989 usmrceným pohraničnickům, včetně v současné době mediálně nejznámějšího pomníku reinstalovaného na šumavském Březníku, žádnou připomínku faktu, že komemorovaní příslušníci Pohraniční stráže byli zastřeleni jinými příslušníky této stráže, přirozeně nenesou.

Hranice jsou hlavně místem paměti na československo-československý konflikt, v němž ve většině případů byla ozbrojena jen jedna strana. Počet 280 úmrtí (jak udává ÚDV), či v marginální korekci 276 úmrtí (na základě nejnovější dokumentace

Památník u hraničního přechodu Svätý Kříž na Karlovarsku a Waldsassen v Bavorsku, který v roce 2006 vytvořil akademický sochař Antonín Kašpar ve spolupráci s architektem Jaroslavem Šustou, nese jména dvaosmdesáti obětí železné opony na západní hranici (foto www.pametnimista.usd.cas.cz; také všechny následující fotky pocházejí z tohoto zdroje)

13 Přestože tyto pomníky bývají zobrazeny v téměř každé tematické obrazové publikaci, data jejich odhalení se nikde neuvádí. Dá se ale předpokládat, že na původních místech vznikaly v malém časovém odstupu od připomínané události.

14 Pomníků připomínajících ozbrojené střety na hranicích s jejich „narušiteli“ se podařilo nalézt a zdokumentovat dvacet, s největší pravděpodobností tento výčet ale není vyčerpávající (srv. www.pametnimista.usd.cas.cz).

15 Viz PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě*. Cheb, Svět křídel 2012, s. 88–167. Výčet zahrnuje i příslušníky pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti (srv. TOMEK, Prokop: *Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž*. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 39).

Ústavu pro studium totalitních režimů), který představuje bilanci železné opony na straně uprchlíků,¹⁶ je nakonec překvapivě nízký v porovnání se ztrátami ozbrojených pohraničních složek. Uvádí se, že v souvislosti se službou na hranicích přišlo o život 650 (respektive 654) osob, z toho v téměř devadesáti procentech šlo o brance, kteří zde vykonávali základní vojenskou službu.¹⁷ „Smrt železnou oponou“ – buď přímo na hranicích (elektrickým proudem, zastřelením jinou hlídkou atd.), či manipulací s ženijními prostředky železné opony a zbraněmi, v důsledku nejrozumnějších nehod i vysokého počtu sebevražd – tak nabízí zcela jiný pohled, než jaký společnosti předkládala propaganda komunistického režimu. Obdobným způsobem narušují tehdejší oficiální obraz ideologické jednoty pohraničnicků dezerce za železnou oponu, které byly veřejnosti rovněž zamlčovány.¹⁸

Klub českého pohraničí a případ Březník

Jaký nastal posun od indoktrinované paměti na „hranici světa socialismu“ za poslední čtvrtstoletí? Patří polistopadová komemorace převaděčům a agentům-chodcům? Kdo iniciuje nová pamětní místa na železnou oponu a jaké nesou symbolické obsahy?

Není sporu o tom, že hlavním polistopadovým aktérem veřejných debat o interpretaci činnosti Pohraniční stráže jsou sami její bývalí příslušníci, sdružení v různých formálních i méně formálních skupinách, zpravidla kopírujících strukturu zrušených rot, kolem tematických webových projektů a v neposlední řadě také v Klubu českého pohraničí (KČP), jenž je chápán jako zastřešující spolek veteránů-pohraničnicků. Společným jmenovatelem příspěvků do veřejné diskuse z tohoto okruhu je značně nereflexované vidění smyslu a účelu, s jakým byla Pohraniční stráž založena a kterému po desetiletí sloužila. Typickým příkladem takové selektivní paměti je pomník z roku 2008 ve Stálkách na Znojemsku, jež vybudovali místní „veteráni PS sobě“ a který má připomínat „jen zde navázaná přátelství“. Přitom s historií tohoto útvaru se pojí případ s morálně mimořádně kontroverzním pozadím, kdy se řídící

16 Srv. PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, ÚDV 2006. (Sešity Úřadu dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu, sv. 13); MAŠKOVÁ, Tereza – RIPKA, Vojtěch: *Železná opona v Československu: Usmrcení na československých státních hranicích v letech 1948–1989*. Praha, ÚSTR a Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 2015. ÚDV udává 192 československých občanů a 88 uprchlíků jiné než československé státní příslušnosti usmrčených v letech 1948–1989 (PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 173), ÚSTR 146 československých občanů, 58 občanů jiných států a 62 případů nezjištěné, resp. jednoznačně neprokazatelné státní příslušnosti (MAŠKOVÁ, T. – RIPKA, V.: *Železná opona v Československu*, s. 96).

17 Viz PULEC, M.: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek*, s. 109; PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 88. V nejméně 584 případech šlo o vojáky základní služby (TOMEK, P.: *Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž*, s. 39). Údaj o počtu zemřelých vychází z interního materiálu ÚDV. Všechny zmíněné dokumentace zahrnují případy usmrcení na „zelené hranici“ před definitivním spuštěním železné opony.

18 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 168. Statistiky se týkají všech vojenských osob (podíl příslušníků Pohraniční stráže, jakkoli bude jistě značný, není znám), a to jak dokončených zběhnutí, tak pokusů o ně: v období 1954–1968 bylo evidováno v průměru šedesát případů dezerce ročně, zatímco jen v roce 1952 jich bylo 195 a o rok později dokonce 244.

důstojníci vojenské zpravodajské služby, místní velitel čety Pohraniční stráže a jeho zástupce se souhlasem několika nadřízených obou institucí (včetně budoucího vyšetřovatele případu) rozhodli na hranicích popravít agenta vojenského zpravodajství, jehož podezřivali z dublérství, a maskovat tento akt jako „běžné“ zneškodnění „narušitele“.¹⁹

Pomníky instalované postkomunistickým a nacionalistickým, protiněmecky zaměřeným Klubem českého pohraničí, jehož činnost monitorují příslušné složky ministerstva vnitra kvůli možným projevům politického extremismu, vzbudily také kritické ohlasy veřejnosti. Občanská kritika se přitom vymezuje spíše vůči projevům provázejícím slavnostní ceremonie než vůči pomníkům jako takovým (Cínovec 2008 a Krásná u Aše 2011), jež jsou ostatně stylizovány záměrně nekontroverzně. Až reinstalace předlistopadového pohraničnického pomníku u bývalé schwarzenberské hájovny na Březníku v srdci Šumavy rozproudila skutečně veřejnou debatu. Shodou okolností jde o zcela výjimečný nebo možná jediný případ, kdy byl důstojník Pohraniční stráže zastřelen zběhem přímo na hranici.²⁰

Pomník, který nese nápis informující o tom, že zde byl v roce 1959 nepřítel zastřelen poručík Pohraniční stráže Václav Horváth, zde bez jakékoli kontextualizace odhalil v listopadu 2010 Klub českého pohraničí. Starosta Modravy, na jejímž správním území se pomník nachází, k jeho obnovení (obec se na něm finančně podílela) na dotazy novinářů uvedl, že činnost Klubu českého pohraničí

Pomník veteránům Pohraniční stráže ve Stálkách, odhalený roku 2008 před budovou bývalé 2. rotы znojemské brigády vojáků základní služby, kteří zde sloužili na konci osmdesátých let

19 Srv. *tamtéž*, s. 25–29 (popraveným byl agent Vojenské zpravodajské služby Karel Dufek); PULEC, Martin: Operace československých zpravodajských služeb na státních hranicích po roce 1948. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 6. Praha, Archiv bezpečnostních složek – Ústav pro studium totalitních režimů 2009, s. 126–139; KARNER, Stefan: *Halt! Tragödien am Eisernen Vorhang: Die Verschlussakten*. Salzburg, Ecowin 2013, s. 151–161 (ve slovenském překladu: *Stoj! Tragédie pri železnej oponě. Tajné spisy*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2015, s. 143–155).

20 Viz PEJČOCH, Ivo: Poručík Václav Horváth. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 108.

Pomník poručíkovi Pohraniční strážě Václavu Horváthovi z roku 1960, který byl na Březníku u Modravy reinstalován v roce 2010 a následně doplněn o dvě vysvětlující desky

nezná²¹ a že kontroverze kolem pomníkové dedikace z roku 1960 je „možná dobrá“, protože lidé na historii Pohraniční stráže zapomínají, že ale „nejde o historii Pohraniční stráže, jde o historii železné opony“.²² S odstupem času se u pomníku objevily dvě vysvětlující tabule (a je příznačné, že ani u jedné nejsou texty autorizovány), z nichž druhá (z roku 2014) teprve obsahuje informaci o tom, že pomník je iniciativou Klubu českého pohraničí, ale i ta se vyhýbá přesnému popisu komemorované události.²³ Její podstatnou okolností je archivně doložený fakt (a nebyl to první takový případ), že příslušník Pohraniční stráže Václav Horváth při stíhání zběha z vlastní hlídky překročil hranice do západního Německa. To bylo přirozeně v rozporu i s tehdejšími platnými zákonnými úpravami a umírající poručík si to uvědomoval: posledním povеле přikázal dalším členům hlídky, kteří jej z jeho popudu následovali ve stíhání, aby se stáhli neprodleně zpátky za „čáru“ a nezanechali tak o prúniku na cizí území důkazy.²⁴

21 jis [ŠRÁMKOVÁ, Jitka]: Pomník na Šumavě opět uctívá mrtvého pohraničníka a „boj s nepřitelem“. In: iDnes [online]. 2011-07-14 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.zpravy.idnes.cz/pomnik-na-sumave-opet-uctiva-mrtveho-pohranicnika-a-boj-s-nepritelem-1ir-domaci.aspx?c=A110714_124911_plzen_zpravy_alt.

22 VRÁNA, Karel: *Spor o pomník*. In: ČT24 [online]. Reportéři ČT, 2014-10-19 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.ceskatelevize.cz/porady/11427438003-reporteri-ct/214452801240040/video.

23 Přepisy nápisů jsou dostupné z: www.pametnimista.usd.cas.cz.

24 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 98 n. K případům, kdy byl zběh zastřelen na cizím území či zde byl postřelen a zavlčen zpět, docházelo již dříve. Srv. případ vojína Čepka

Zatímco veřejná debata kolem způsobu odhalení pomníku tematizuje otázku (položenou jako jedním z prvních teatrologem Vladimírem Justem), kdo byl vlastně nepřítel, bývalí pohraničníci na webu vojensko.cz považují původní instalaci (bez vysvětlení) za „nezkreslování historie“ a kritizují druhou informační tabuli, že „zkresluje pohraničnický“. Odmítání jakéhokoli jiného pohledu na událost z jejich strany ještě umocňuje fakt, že druhý aktér střetu zůstal naživu a že navíc „vrah Řanda byl bývalým prezidentem Václavem Havlem za svůj vlastizrádný a vražedný čin omilostněn!“. To je velmi tendenční vyjádření, jehož pravý význam spočívá v kritice polistopadového vývoje (personifikovaného Havlem) a s ním souvisejících „nepřátelských útoků“ proti Pohraniční stráž. ²⁵ Amnestie se totiž týkala jen trestu vyhoštění, ke kterému byl zběh odsouzen v roce 1980 vojenským soudem v Příbrami po odpykání třináctiletého trestu odnětí svobody v nejtěžší nápravné skupině. ²⁶

Druhá linie kritiky, jež se vine publikační produkcí Klubu českého pohraničí, směřuje k Havlovi vyjádření omluvy za vyhnání českých Němců (v tomto postoji ovšem klub není zdaleka osamocen). Všechny komemorační akty česko-německého, či spíše německo-českého smíření i soukromé iniciativy bývalých německých obyvatel pohraničí, kteří zde

Památník „Brána ke svobodě“ nedaleko česko-rakouského hraničního přechodu Mikulov / Drasenhofen, který je dílem architektů Tomáše Pilaře a Ladislava Kuby, sestává z triapadesáti kovových stél. Na každé je laserem vypáleno jméno jedné oběti železné opony na jižní hranici

(*tamtéž*, s. 20–24) a následně popraveného četaře Jeřábka (*tamtéž*, s. 189–193).

25 Příběhy ze státní hranice: 06. příběh. Poručík Václav Horvát. In: Klub českého pohraničí, z.s. [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.klub-pohranici.cz/news/a06-pribeh-porucik-vaclav-horvat/. Příjmení Václava Horvátha není uváděno v jednotné podobě.

26 Vladislav Řanda jako americký občan přijel v roce 1979 do Československa a byl zde zatčen (více viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 99–102).

skrze pamětní místa vracejí paměť na německou minulost (zaniklé obce, hřbitovy, kostely),²⁷ jsou okruhem veteránů Pohraniční stráže přijímány velmi negativně.²⁸

Zatížení „veteránů Pohraniční stráže“ vlastní minulostí (a pokoušet se vyjádřit, o jak malou či velkou část se jedná, by bylo spekulací),²⁹ jež jim ztěžuje či znemožňuje reflektovat aspoň částečně kriticky úlohu Pohraniční stráže v udržování komunistického režimu, zároveň ztěžuje či znemožňuje jejich přiblížení paměti, která se na železnou oponu vytváří ve společnosti mimo tento okruh a jejíž součástí je i nahlížení na to, že oběti železné opony z obou stran jsou v první řadě oběťmi tehdejšího režimu. Bývalí pohraničníci jsou k polistopadové komemoraci obětí železné opony přirozeně kritičtí, neboť tyto připomínky jsou (musí být) současně obžalobou Pohraniční stráže.³⁰ Se zarputilostí a mentálním zakořeněním v dobách, kdy bylo povolání pohraničníka vyzdvižováno jako jedna z nejčestnějších služeb vlasti, setrvávají na tehdejšími oficiálním výkladu, že jejich spoluobčané pokoušející se překročit hranici do svobodného světa byli „vnitřními nepřáteli“ společnosti a jako „narušitelé“ hranic nemají být vzpomínáni.³¹ Míjení paměti na hranicích se ostatně projevuje i v sémantické rovině – v paměti bývalých pohraničníků se jedná o strážení „hranice světa socialismu“ před jeho nepřáteli, zatímco ve většinové kolektivní paměti se vynořuje „železná opona“, vnímaná jako fyzická i metaforická překážka oddělující společnost od západního svobodného světa.³² Takový symbolický obsah nese početně významný okruh pamětních míst pracujících s artefakty železné opony, s její topografií („stezky svobody“) i s aktem její demontáže.³³

Problémy polistopadové komemorace – případ Lanžhot

V roce 2009 byl u Lanžhotu na Břeclavsku vztyčen pamětní kříž upomínající na dva rakouské občany zastřelené v roce 1956 Pohraniční stráží na zdejší říční

27 Například v Českých Žlebech, Knížecích Pláních, Kvildě, Prášilech a dalších místech (srv. www.pametnimista.usd.cas.cz).

28 Srv. např. *Z letopisů odvážných: Hranice byla jejich osudem*. Praha, Národní rada Klubu českého pohraničí – Nella 2013; *Ve šlépějích Chodů: Fragmenty z historie ochrany státních hranic ČSR–ČSSR očima přímých účastníků. Politicko-historická sonda do dějin ochrany a obrany československých státních hranic 1918–1989. Sborník příspěvků*. Praha, Klub českého pohraničí 2010; *Sloužili jsme v Pohraniční stráží*. Divišov, Orego 2007; *Stalo se na hranicích: Příběhy ochránců státních hranic v období studené války 1945–1990*. Praha, Klub českého pohraničí – Nella 2005.

29 Členskou základnu Klubu českého pohraničí tvoří asi šest tisíc osob (viz ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona“ jako české místo paměti, s. 73 – viz pozn. 6).

30 V chronologickém sledu byly vybudovány památníky ve Všerubech na Domažlicku (1996), v Hůrce u Práší (2004), ve Svatém Kříži u Chebu (2006) a v Mikulově (2014).

31 Citlivě jistě reflektují i soudní projednávání konkrétních případů, ve kterých panuje podezření z porušení dobových platných právních norem ze strany příslušníků Pohraniční stráže. Počet kauz, jejichž šetření skončilo až u soudu, je ovšem velmi omezený. Patří mezi ně již zmiňované případy zásahů na cizím státním území. (Srv. PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 24 a 193.)

32 Srv. ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona“ jako české místo paměti, s. 60 n.

33 Např. v Čížově na Znojemsku, Kadolci u Slavonic, Kvildě, Mikulově, Nových Hradech, Nových Domicích u Rozvadova, Rozvadově, šumavském Stožci (srv. www.pametnimista.usd.cas.cz).

hranici, za níž se skrývá především příběh ostudného chování režimu, který po desetiletí zatajoval rodinám obětí skutečnosti o jejich osudu. Paměť na tento případ evokuje nejen místo skonu obou Rakušanů, kde se od roku 2011 nachází i jedno ze zastavení Stezky svobody, věnované téže události, ale i břevlanský hřbitov, kde byly jejich ostatky tajně uloženy do hromadného hrobu německých vojáků. Proti oběma pamětním iniciativám na hranicích, spojeným s občanským sdružením Paměť (Milan Vojta, Miroslav Kasáček, Luděk Navara), ostře vystoupili dokumentaristé Antonín Kratochvíl a Lukáš Klučka, kurátor Muzea železné opony ve Valticích. S odkazem na dokumentaci Archivu bezpečnostních složek poukázali na problematickou válečnou i poválečnou minulost Waltera Wawry, jednoho z těchto rakouských občanů, a označili komemoraci agenta Státní bezpečnosti za skandální.³⁴ Pátrání po osudech obou Rakušanů, jež mohli diváci sledovat téměř v přímém přenosu v televizním dokumentu *Ztracení otcové* a jež se stalo „příběhem, který chytil za srdce“, tak dostalo zcela jiné kontury.³⁵ Veřejná kritika vyjevila, že akty vandalství na břevlanském hřbitově, kde syn pana Wawry umístil provizorní upomínku na svého otce, i povalení zmíněného pamětního kříže mohou mít jiné konotace.

Reportáž rakouského veřejnoprávního rozhlasu, který se případu také věnoval, příběh o pátrání po skutečnostech předcházejících smrti obou Rakušanů posunula. Český televizní dokument končí okamžikem, kdy badatelé a dokumentaristé předávají synu Waltera Wawry archivní kopie svého šetření, poté co mu na autentickém místě podali výklad rekonstruující tragickou událost. Zmínky o Wawrově agentství obsažené v dokumentaci televizní reportáž nijak netematizuje. S rakouskými

Dřevěný kříž s trnovou korunou a se dvěma kovovými deskami nesoucími český a německý nápis instaloval na autentickém místě Milan Vojta, jenž se objasnění případu dvou zastřelených rakouských občanů badatelsky věnoval

34 Pomník pro agenta StB. In: Informační institut [online]. 2012-08-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.informacniinstitut.cz/informacniinstitut/Informacni_Institut/Aktuality/Entries/2012/8/6_Pomnik_pro_agenta_STB.html.

35 Snímek natočil režisér Aleš Koudela podle scénáře Luděka Navary a vysílala jej Česká televize 22.11.2009, znovu byl uveden 19.4.2014: *Ztracení otcové*. In: ČT2 [online]. 2014-04-19 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.ceskatelevize.cz/porady/10258908743-ztraceni-otcove/.

redaktory Walter Wawra mladší navštívil slovenský Ústav paměti národa, kde mu byly předloženy dokumenty o spolupráci otce se Státní bezpečností, jež byla velmi pravděpodobně motivována finančně. Wawrovým úkolem bylo odhalovat totožnost konkrétních lidí v převaděčské síti z jižní Moravy do Rakouska a přes Dyji prý přecházel hranici domluveným signálem pro československé hlídky. Reportáž také zmiňuje případ únosu československého agenta americké Ústřední zpravodajské rady (CIC), kterého Wawra opil, zdrogoval a poté s menšími komplikacemi převezl přes Dyji zpět do Československa.³⁶

Je sice pochopitelné, že Milan Vojta i sdružení Paměť nechtěli pana Wawru mladšího konfrontovat s odvrácenou stranou minulosti jeho otce před objektivem kamery, zůstává tu ovšem otázka, jakou paměť svou iniciativou ve veřejném prostoru stvořili, jakkoli konkrétní komemorovaná událost přímou souvislost s agenturní spoluprací Waltera Wawry neměla – on i Karl Benedikt, oba náruživí rybáři, se stali oběťmi „běžného“ zásahu proti „narušitelům“ hranice, utajovaného až do pádu komunistického režimu.

Paměť na převaděče

Při bližším pohledu na akty polistopadové komemorace se ukazuje, že paměti na železnou oponu převaděči a kurýři nedominují. Jedna ze zatím nerealizovaných připomínek by měla být odhalena shodou okolností právě v Lanžhotu a dedikována místní převaděčské legendě, „králi lužních lesů“ Františku Gajdovi, který po prozrazení zahynul v přestřelce s pohraničnickou v roce 1950.³⁷ O zřízení pamětního místa usiloval jeho syn žijící ve Spojených státech (jeho matka s ním a dalšími třemi sourozenci byla převedena přes hranici v roce 1950, několik měsíců před úmrtím otce) a po jeho smrti v roce 2011 se záměr snaží dovést do konce již zmíněné sdružení Paměť, což v kontextu s předešlou pamětní iniciativou zrcadlí paradoxnost minulých dějů na československo-rakouské hranici.

36 Reportáž Ernsta Webera *Tod an der Grenze* vysílala stanice Österreichisches Rundfunk 1 dne 26.3.2011. V překladu a přepisu Petera Žaloudka je reportáž k dispozici i v češtině: *Smrt na hranici*. In: OŘÍK: Farníci z Ostrovačic, Říčan a Veverských Kníníc [online]. 2001-05-11 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.orik.cz/content/smrt-na-hranici. Státní bezpečnost očekávala od spolupráce s Wawrou nejen získávání informací o rakouské ostraze hranic (vzhledem k jeho nedalekému bydlišti i zaměstnání), ale i rozkrývání sítě mezi místními českými poválečnými přistěhovalci (Wawra si v roce 1952 vzal českou manželku), které československé orgány podezíraly z pomáhání převaděčům. Wawra sám byl však také v podezření, že spolupracuje s americkou kontrašpionáží. Únos agenta CIC měl být jeho prvním úkolem, jež si československá tajná služba v roce 1951 objednala. Časové vymezení únosu ani totožnost agenta a jeho další osudy zdroje neuvádějí. (Srv. KARNER, Stefan: „Skrátka, zmlátte ho do bezvedomia a dopravte cez hranice!“: Smrt agenta „Alberta“ na rybácké v rieke Dyje. In: TÝŽ: *Stoj! Tragédie pri železnej opone*, s. 143–155 – viz pozn. 19.)

37 Viz TOMEK, Prokop: František Gajda (*30.11.1913, †6.10.1950). In: Ústav pro studium totalitních režimů [online]. Dokumentace usmrcených na československých státních hranicích 1948–1989: Portréty usmrcených [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.ustrcr.cz/cs/frantisek-gajda.

Pomník českým a německým převaděčům v šumavské Kvildě-Františkově, odhalený roku 2004. Pamětní nápis připomíná: „Touto stezkou opouštěli svobodomyslní občané svou vlast po únoru 1948. Věnováno Čechům a Němcům, kteří je s nasazením života převáděli.“

Na západní hranici od roku 2004 připomíná německé i české převaděče pomník odhalený Kruhem přátel česko-německého porozumění. Je situován u přechodu přes Teplou Vltavu ve Františkově na trase takzvaného kanálu 54 z Vimperka do Finsterau, používaného jedním z „králů Šumavy“ Franzem Kilianem Nowotným. Obraz tohoto legendárního převaděče a pašeráka je ve společenské paměti patrně už navždy zapsán tak, jak jej ztvárňuje ikonický Kachyňův film *Král Šumavy* z roku 1959 podle literární předlohy Rudolfa Kalčíka o pohraničnících z roty v Kvildě.³⁸ V rozporu s rozuzlením filmového příběhu Nowotný žil až do své smrti (1977) na bavorské straně hranic, poté co se mu zraněnému v přestřelce s pohraničnickou v roce 1950 podařilo uprchnout z místa, kde nyní stojí pomník.³⁹

Poněkud stranou zájmu stojí soukromá osobní iniciativa komemorující v srdci Českého lesa převaděče a agenta-chodce Josefa Zíku, jenž je znám spíše než

38 Více k němu viz např. KOPAL, Petr: Film *Král Šumavy* ve světle (a v temnotě) symboliky zla. In: TÝŽ (ed.): *Film a dějiny*, sv. 2: *Adolf Hitler a ti druzí. Filmové obrazy zla*. Praha, Casablanca 2009, s. 214–240. Viz též TICHÝ, Martin: Rudolf Kalčík: Životopisná črta. In: SVOBODA, Libor – TICHÝ, Martin (ed.): *Cesty za svobodou: Kurýři a převaděči v padesátých letech 20. století*. Praha, ÚSTR 2014, s. 205–225. V bývalých objektech Pohraniční stráže v Kvildě se plánovalo zřízení muzea železné opony, projekt zkrachoval v roce 2008.

39 Viz FENCL, Pavel: *Králové Šumavy / Die Könige des Böhmerwaldes: Katalog výstavy*. Praha, ÚSTR 2012, s. 45 n.

Symbolický hrob převaděče Josefa Zíky na hřbitově v Pleši, pietně obnoveném odsunutými Němci po roce 1989

šího „krále Šumavy“ (pamětní deska byla odhalena u příležitosti jeho devadesátých narozenin v únoru 2014), a je i připomínkou jeho matky (jako symbolického donátora desky)⁴⁴ a skutečnosti, že nemohla svého syna pohřbít a pečovat o jeho

z odborné literatury prostřednictvím beletristického zpracování Zdeňka Šarocho. V knize *Výstřely z hranice* (1972) je mu věnována úvodní povídka „Jezdec Černé Máry“.⁴⁰ Kříž s pamětní deskou byl vztyčen v roce 2000 na hřbitově v Pleši, kde na počátku devadesátých let bylo v rámci úprav německých hrobů objeveno jen mělce pohřbené tělo bez rakve. Nález okamžitě vzbudil domněnku, že se jedná právě o agenta Zíku, zastřeleného pohraničnický na tomto úseku česko-bavorské hranice v roce 1951, jehož tělo bylo přivezeno na plešskou rotu a o jehož dalších osudech není nic bližšího známo.⁴¹

Nejnovější pamětní místo odhalené na hřbitově v Českých Žlebech připomíná agenta-chodce Bohumila Hasila, zastřeleného v září 1950 při jednom ze společných přechodů, které podnikal se svým bratrem Josefem (tomu se podařilo z místa střetu uniknout).⁴² Pamětní místo zprostředkovane souvisí s (dosud neúspěšným) úsilím lokalizovat autentické místo uložení převaděčových ostatků,⁴³ především je však spojeno s rodinnou pamětí – připomíná jeho dosud v Kanadě žijícího bratra, dal-

40 Šest povídek, z nichž jedna *musí* být věnována pohraničnickému psu (zde přímo již zmiňovanému Brekovi), je v knize orámováno ideologickým úvodem i doslovem, aby se snad čtenář, pohlcený „dobrodružnými“ příběhy, neidentifikoval se špatnou postavou. Autor v rámci psychologizace „negativních“ postav naznačuje v některých momentech pochopení pro jejich jednání (v případě „Jezdce Černé Máry“ pro ilegální přechody odsunutých Němců, kteří se přes hranice vraceli pro zde zanechaný majetek). (ŠAROCH, Zdeněk: *Výstřely z hranice*. Praha, Naše vojsko 1972. Doslov podplukovník Zdeněk Lukeš.)

41 Jeho osudy krátce shrnuje Zdeněk Procházka v publikaci *Putování po zaniklých místech Českého lesa*, sv. 1: *Domažlicko*. Domažlice, Nakladatelství Českého lesa 2007, s. 210 n. Srv. <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/ples-symbolicky-hrob-josefa-ziky/>.

42 I příběh bratří Hasilů beletrizuje Zdeněk Šaroch v povídce „O Hasilech bez legend“ (ŠAROCH, Z.: *Výstřely z hranice*, s. 83–125).

43 Identifikační práce vycházejí z iniciativy bývalého ředitele ÚSTR Daniela Hermana.

44 Rosálie Hasilová zemřela v roce 1972. Církevní obřad a zádušní mše sloužené pozdějším kardinálem Miroslavem Vlkem se staly (pod dohledem Státní bezpečnosti) „šumavskou

hrob. Je ale také místem paměti na rodinu rozdělenou železnou oponou a na tvrdou perzekuci rodinných příslušníků, kteří zůstali na její východní straně.

Někteří historikové považují etablovaný martyrologický polistopadový diskurz o železné oponě za „totalitárně“ uvízlý ve zjednodušeném (a přepolarizovaném) „paradigmatu železné opony“, jehož jednotící funkce v polistopadové společnosti je sporná.⁴⁵ Jakkoli tomuto pohledu do značné míry přitakává příběh lanžhotského kříže, je asi vhodné položit si otázku, zda by tento diskurz mohl být nějak zásadně odlišný (a skrze něj i komemorace železné opony). Jak těžké je hledat styčné body s nositelem a strážcem pohraničnické paměti, lze demonstrovat na zprávě, kterou Klub českého pohraničí vydal na jaře 2015. Byla zveřejněna u příležitosti pietního aktu u pomníku třem příslušníkům pohraničních útvarů Sboru národní bezpečnosti u budovy bývalé roty v Českých Žlebech, jenž připomíná oběti dvou různých případů z roku 1949. Její součástí je i výklad jednoho z incidentů, při němž v březnu 1949 zahynuli v přestřelce strážmíři SNB Miloslav Mutinský a Josef Pekař. Dozvíme se, že protivníkem v ozbrojeném střetnutí jim byl „bývalý poručík armády klerofašistického Slovenského štátu“ a „nacistický pohrobek“ Jaroslav Gajdoš,⁴⁶ jenž byl ve skutečnosti příslušníkem (nadporučíkem) 1. československého armádního sboru v Sovětském svazu.⁴⁷ A co je možná ještě důležitější, dočítáme se, že účastníci pietního setkání byli šokováni zjištěním, že „kdosi“ připravuje znovuoživení původní pamětní desky na autentickém místě události. Předseda místní pobočky klubu to považuje za „skandální a nehorázný počin“, neboť se „zdráhá uvěřit“, že organizovaní členové „by tak nehorázně porušili nejen zásady práce KČP, ale veškeré zásady slušného chování a morálky“. S odkazem na to, že místo původního pomníku se nachází na pastvinách nad obcí, kde se nyní celoročně pase „importovaný skot“, a tudíž není dostatečně důstojné pro znovuosazení desky, končí svou zprávu apelem, aby neznámý iniciátor zanechal „tohoto barbarského, ubohého a nelidského počínání“, jež je „bezprecedentním zásahem do činnosti místního klubu“.⁴⁸ Zděšení nad tím, že by nějaká nezávislá občanská iniciativa mohla participovat na obnovení připomínky, ukazuje na míru přivlastňování pohraničnické paměti a její interpretace. A to přesto, že se jedná o jeden z původních pohraničnických pomníčků nijak nenarušující narativ veteránů-pohraničnicků. Ten je naopak

demonstrací“ a přispěly k tomu, že mu režim záhy odňal státní souhlas s pastorační činností v Lažišti a Záblatí. (Srv. VODIČKOVÁ, Stanislava: Čím větší tlak, tím kvalitnější, co odolá: Kardinál Miloslav Vlk ve střetu s komunistickou diktaturou. In: *Paměť a dějiny*, roč. 5, č. 4 (2012), s. 93.)

45 Viz ŠMIDRKAL, V.: „Železná opona“ jako české místo paměti, s. 76 n. (viz pozn. 6).

46 Viz ZACH, František: Pietní vzpomínka u pomníčku zavražděných příslušníků Pohraničního útvaru SNB České Žleby, 26.3.2015. In: Klub českého pohraničí, z.s. [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.klub-pohranici.cz/news/pietni-vzpominka-u-pomnicku-zavrazdenych-prislusniku-pohranicniho-utvaru-SNB-ceske-zleby/.

47 Viz PEJČOCH, I.: *Vojáci na železné oponě*, s. 133 (viz pozn. 15). Po útěku na Západ se Gajdoš zúčastnil jako technický seržant leteckých sil armády Spojených států korejské a vietnamské války a je pochován na Národním hřbitově Riverside v Kalifornii (zemřel roku 2005).

48 ZACH, František: Pietní vzpomínka u pomníčku zavražděných příslušníků Pohraničního útvaru SNB České Žleby, 26.3.2015.

zprostředkovaně konfrontován skrze novou komemoraci bratří Hasilů. Dotýká se totiž připomínky druhého incidentu z roku 1949, při němž v přestřelce u Soumarského mostu Josef Hasil usmrtil strážmistra SNB Rudolfa Kočího. Nově se tak v Českých Žlebech stýkají dvě paměti obou stran ozbrojených střetů na zelené hranici.

Příběh staronové komemorace v Českých Žlebech má v současné době nečekané rozuzlení. Jak se ukázalo, pamětní desku Miloslavu Mutinskému a Josefu Pekařovi znovuodhalili v květnu 2015 členové Klubu českého pohraničí (ovšem z jiné pobočky), a tato iniciativa přišla právě včas. V listopadu totiž klub o centrální pomník v Českých Žlebech, jenž byl vybudován v polovině osmdesátých let v souvislosti s dokončením nového objektu roty Pohraniční stráže, přišel, když se stávající majitel rozhodl dosud přístupný areál uzavřít veřejnosti.

Komemoraci železné opony po roce 1989 opravdu dominuje martyrologický moment. To ale nemůže být nijak překvapivé zjištění vzhledem k tomu, že oběti železné opony před listopadem 1989 připomínány být nemohly. Spolu s připomínkami německé minulosti v pohraničí tvoří pamětní místa tematizující „dějiny“ železné opony skrze její artefakty podstatnou část této komemorace. Kurýrům či převaděčům je věnováno jen několik málo připomínek, z nichž žádná dosud explicitně jejich činnost neuvádí do přímé souvislosti s ozbrojeným protikomunistickým odporem. Platí to i pro pamětní místa instalovaná mimo pohraničí, s výjimkou mediálně patrně nejznámějšího případu – dlouho odmítané veřejné připomínky popraveného agenta-chodce Rudolfa Fuksy, iniciované jeho prasynovcem a podpořené i občanskou peticí v severočeské Chrastavě. „Převaděčská“ pamětní místa jsou charakteristická dvěma momenty: buď tematizují okolnosti jejich násilné smrti při přechodech hranic, nebo jsou kontextualizována poukazy na justiční represi komunistického režimu.⁴⁹ Pomník v Kvildě-Františkově je v tomto ohledu jediný, který nese „pozitivní“ symbolický obsah vzdoru vůči režimu, tj. vyzdvihuje svobodomyšlnost občanů odcházejících do exilu a statečnost jejich převaděčů.

Paměť na politické vraždy

„Co stojí život“

V roce 1960 publikovali spisovatelé Karel Šiktanc a Jiří Šotola v časopise *Kultura* sérii reportáží věnovanou případům nedávného politického násilí v Československu.⁵⁰ Zabývaly se okolnostmi vražd komunistických funkcionářů v padesátých letech a jejich komemorací na pozadí popisu současného života v obcích a regionech dotčených těmito událostmi a představovaly pokus o jejich novou kontextualizovanou reflexi. Přinášely faktograficky poměrně věrnou rekonstrukci případů, zarámovanou do ideologického obrazu úspěšné socializace vesnice, která se prosadila

49 Srv. SVOBODA, Libor: Kurýři a převaděči jako jedna z forem protikomunistického odboje. In: SVOBODA, L – TICHÝ, M. (ed.): *Cesty za svobodou*, s. 9–15 (viz pozn. 38).

50 Týdeník zaštiťovaný ministerstvem školství a kultury existoval od roku 1957 do roku 1962, kdy byl sloučen s *Tvorbou* a nadále vycházel jako *Kulturní tvorba*.

i přes mnohé překážky. Jednalo se o jeden z prvních případů beletrizace takovýchto událostí, při níž autoři pracovali s jinak nedostupnými archivními dokumenty, a dá se předpokládat, že společenské zadání reportáží souviselo s oficiálně vyhlášeným dovršením kolektivizace vesnice.⁵¹ Odpovídá tomu výběr zpracovaných případů i závěrečné zamyšlení, jež volně na reportážní cyklus „Co stojí život“ navazovalo a jehož autorem byl již jen Jiří Šotola. Pod názvem „Odkud jsme přišli“ Šotola shrnuje některé leitmotivy reportáží o „starém“ způsobu života na vesnici (náboženské cítění a tradice, doznívající identifikace s hospodářským životem na panstvích bývalé šlechty apod.), jehož kořeny „je potřeba přesekat“, aby jej lidé mohli mentálně opustit.⁵² A zároveň aby se mohli identifikovat s „novým“ poválečným životem a jeho družstevním programem, a tím i s pamětí na komunisty, kteří se stali obětmi odpůrců socializace.

První reportáž „Vražda v Ratajské oboře“ je věnována případu, jež historik a novinář Petr Zídek nazval stínem protikomunistického odboje.⁵³ Zachycuje vraždu předsedkyně místní komunistické organizace a funkcionářky národního výboru v Chrastné u Uhlířských Janovic Anny Kvášové (1908–1952). Její aktéři byli vypátráni až o pět let později a v březnu 1958 při veřejném zasedání soudu v Tylově divadle v Kutné Hoře tři z nich odsouzeni k trestu smrti – Antonín Landstöff, Josef Pták a Josef Kubelka (popraveni byli 9. července 1958). Ještě na konci padesátých let byla vražda komunistického představitele kvalifikována i jako velezrada. Autoři reportáže ji líčí jako plánovanou popravu („odsuzuje se jako bolševička“), Zídek (jenž měl k dispozici patrně tytéž archivní dokumenty) rekonstruuje událost tak, že aktéři byli domluveni na „potrestání“ agilní funkcionářky jejím potupením (přivázáním ke stromu a ostříháním), ale na místě samém se dění vyvinulo jiným, mnohem osudovějším směrem.⁵⁴ Obdobně jako v jiných případech i zde se ústředním aktérem stal člověk s psychologicky značně problematickým profilem (podle Zídka psychopatická osobnost), který převzal ve skupině, k níž se připojil *de facto* náhodně a s níž ho nepojily žádné bližší sociální vazby, hlavní iniciativu, navíc se smyšlenou legendou o tom, že je příslušníkem odboje s napojením do zahraničí. Antonín Landstöff neměl ani žádný motiv se Anně Kvášové mstít, ale nápadu, který

51 Otázku po existenci objednávky a jejího zadavatele si klade také literární historik Milan Blahynka v recenzi na knihu *Řeč neřeč: Rozhovor Jaromíra Slomky s Karlem Šiktancem*. Praha, Univerzita Karlova – Karolinum 2007 (BLAHYNKA, Milan: Karla Šiktance tance. In: *Obrys-Kmen* [příloha *Haló novin*], roč. 14, č. 36 (13.9.2008), s. 3. Dostupné také online z: www.obrys-kmen.cz/archivok/?rok=2008&cis=36&tisk=03.

52 ŠOTOLA, Jiří: Odkud jsme přišli. In: *Kultura*, roč. 5, č. 17 (1961), s. 10.

53 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Vražda v Ratajské oboře. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 10 a 11 (1960), s. 10 a 10. Srv. ZÍDEK, Petr: Stín protikomunistického odboje. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (7.–8.6.2008), s. 19 n.

54 Frustrace z toho, že plánovaná akce vyústila ve vraždu, se stala příčinou indiskrece, díky níž byla událost nakonec objasněna. Dodejme ještě, že nová beletrizace případu z 80. let (viz dále) uvozuje akt ostříhání jako myšlenku, která Kvášové mihne v naději hlavou, ale je zastřelena, protože jeden z aktérů se poděkuje a vysloví jméno komplice, jehož prostřednictvím by skupina byla vypátrána, což je značně nadužívané klišé detektivních příběhů. (VRBECKÝ, František [ŠAROCH, Zdeněk]: *Mrtví nemluví*. Praha, Naše vojsko 1985, s. 161–163.)

Vražda v Ratajské oboře – nápis na pomníku v Chlumu na Kutnohorskou z roku 1982 připomíná: „Na tomto místě byla 11. ledna 1952 úkladně zavražděna třídním nepřitelem komunistická funkcionářka soudružka Anna Kvášová“

vzešel od Josefa Ptáka (který naopak zcela konkrétní motiv měl, neboť byl z popudu Kvášové několikrát vyšetřován ohledně své obchodní činnosti), se ujal a sám jej také neplánovaným způsobem završil, zcela mimoběžně s jakýmkoli programem protikomunistického odboje. Pomník Anně Kvášové na autentickém místě vznikl třicet let po události.

Další reportáž zachycuje osudy aktérů vraždy Jana Benady (1910–1949), předsedy místní komunistické organizace a člena národního výboru v malé obci Javorník v okrese Veselí nad Moravou, který zde byl učitelem. Případ je typický tím, že Benada jako agilní komunista byl v obci obecně neoblíben, což v náznamech připouští i reportáž („ať jsi měl povahu takovou nebo takovou, za povahu tě nezabili“).⁵⁵ Stejně jako i v jiných obdobných případech, z vraždy usku- tečněné v březnu 1949 bylo podezíráno hned několik místních obyvatel, kteří byli Benadovými aktivitami existenčně ohrožováni („šmelináře a povaleče bral do kleští“). Vyšetřování se rozuzlilo až po nasazení agenta- -provokatéra na podezřelého Tomáše

Rumíška (1923–1953), který se příslušníku Státní bezpečnosti k vraždě přiznal a byl pak při fingovaném útěku za hranice v červenci 1952 zatčen,⁵⁶ odsouzen a 6. května 1953 popraven. Příběh „Javorník není Amerika“ je vystaven na protikladu nedopadeného „režiséra“ dramatu Josefa Švardaly (*1908), který v srpnu 1950 emigroval díky únosu letadla,⁵⁷ a jím „svedeného“ vykonavatele vraždy. Švardala je vylíčen jako bezskrupulózní kapitalista (majitel palírny), Rumíšek jako prostý kovář, pro nějž lze shledat drobné známky soucitu („lump, ožrala a rváč“, se kterým „to šeredně skončilo“); ve skutečnosti byl i Rumíšek na poměry obce

55 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Javorník není Amerika. In: *Kultura*, roč. 4, č. 28 a 29 (1960), s. 10 a 10.

56 *Viz Archiv bezpečnostních složek* (Praha), fond V-Brno, vyšetřovací spisy, signatura V-2030 Brno.

57 Srv. PEJČOCH, Ivo: *Přechody přes železnou oponu*. Cheb, Svět křídel 2011, s. 37.

majetnějším živnostníkem, vlastním moderním zařízením. Reportáž také nezmiňuje, že Benada se do obce přistěhoval až na konci třicátých let a i s ohledem na neuspořádaný osobní život nebyl jejími obyvateli považován za místního. Jeho památku podle autorů ztělesňují stále hořící svíčky na jeho hrobě na místním hřbitově.

Z dnešního pohledu jsou právě popsané události příkladem nejednoznačné paměti (výrok soudu z roku 1969 o procesně chybném a důkazně neúplně provedeném dokazování před soudem v roce 1953 prohloubil pochybnosti o vině popraveného, jež přetrvávají dodnes) i odmítnutého pamětního místa, když starosta Javorníku nereflektoval na nabídku zřídit v obci památku na popraveného Tomáše Rumíška. Jeho jméno se nachází pouze na pomníku politických vězňů v Uherském Hradišti z počátku devadesátých let.⁵⁸

I s příběhem politické vraždy v Koubalově Lhotě na Příbramsku se pojí různé paměti. Její důsledky stručně zmiňuje Karel Kaplan v knize *Nekrvavá revoluce* jako příklad takzvaných hospodářských procesů, které se v režii Státní bezpečnosti staly „nástrojem kolektivizace“ (v tomto smyslu jej dává rovněž do souvislosti s mnohem známějšími babickými událostmi). V procesech odhalujících „tvář vesnických boháčů“ figurovali obvinění jako údajní příslušníci protistátních skupin, agenti imperialismu či jejich pomahači, případně teroristé a žháři a takto vykreslování měli pomoci zlomit odpor vesnice ke združstevňování.⁵⁹ Události v Koubalově Lhotě nesou některé podobné rysy s předchozím případem. I zde byl zavražděným komunistickým funkcionářem „cizinec“ (volyňský Čech, který se do obce přišel) a i zde pod dojmem osvobozujícího rehabilitačního řízení (pro nedostatek důkazů), které proběhlo již v roce 1965, vzrůstalo přesvědčení, že odsouzení byli nevinnými oběťmi vysoké politické hry. Ve skutečnosti, jak potvrzují závěry přešetřování případu Úřadem pro dokumentaci a vyšetřování zločinů komunismu z devadesátých let, šlo o mocenský spor mezi

Pozapomenutá připomínka vraždy v Koubalově Lhotě: pomník na autentickém místě z poloviny sedmdesátých let

58 Srv. <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/uherske-hradište-pomnik-odsouzenym-popravenym-umucenym-zemrelym-ci-zastrelenym-politickym-veznum/>.

59 KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 341.

Pamětní deska zavražděnému Václavu Burdovi, odhalená v Kamberku (Zlatých Horách) v roce 1971

čtyřmi členy místní komunistické buňky a současně funkcionáři místního národního výboru. Na jeho konci byli čtyři mrtví – zavražděný Vladimír Mandík (1892–1951) a popravení Václav Junek (1906–1951), Alois Lacina (1904–1951) a Karel Máša (1905–1951).⁶⁰ Přestože poslední jmenovaní byli odsouzeni Státním soudem v Praze k trestu smrti v náležitě propagandisticky využitém veřejném procesu v Milevsku, pojí se dodnes k těmto událostem obvyklé i méně časté mýty. Ty hovoří o odjíždějícím černém automobilu bezprostředně po spáchané vraždě, o střelné ráně za uchem (Mandík zemřel na následky úderů tyčí do hlavy)

a záhadné smrti pitvu konajícího doktora, ale i o věznění zatčených v nedalekém betonovém bunkru a o vhození jejich mrtvol do nedalekého rybníku v Kosobudech, kde je našli místní obyvatelé s nohama okousanýma od krys.

Šiktancova a Šotolova reportáž „Ulice Vladimíra Mandíka“, věnovaná tomuto případu, končí obrazem z blízké budoucnosti, kdy v nejmenovaném městečku u orlické přehrady pojmenovávají v roce 1970 na návrh funkcionářů místního národního výboru po Mandíkovi jednu z nových ulic. Tato dedikace má být symbolickým završením procesu datujícího se od roku 1945, který představuje konec „zapadlé, chudé, bosé a bigotní Koubalovy Lhoty“.⁶¹ Ve skutečnosti první připomínku celé události z přelomu šedesátých a sedmdesátých let tvoří naopak společný hrob popravených na hřbitově v Lašovicích u Milevska, jenž nese nápis vyjadřující přesvědčení o jejich nevině: „Bůh spravedlivý nevinné odmění“. Až poté, v polovině sedmdesátých let připomněl Vladimíra Mandíka na autentickém místě události pomník, který zde nechal postavit jeho syn.⁶²

Poslední zamyšlení, jímž se uzavírá cyklus reportáží v časopise *Kultura* z počátku šedesátých let, zmiňuje (již nerekonstruovaný) případ politické vraždy v tehdejších Zlatých Horách na Podblanicku z roku 1951, jež je spojena s několikaletým putováním zběha od Pomocných technických praporů Františka Slepíčky (1929–1955).

60 Srv. BURSÍK, Tomáš: Vražda předsedy MNV v Koubalově Lhotě. In: PERNES, Jiří – FOITZIK, Jan (ed.): *Politické procesy v Československu po roce 1945 a „případ Slánský“*. Brno, Pius 2005, s. 257–270.

61 ŠIKTANC, Karel – ŠOTOLA, Jiří: Ulice Vladimíra Mandíka. In: *Kultura*, roč. 4, č. 16 a 17 (1960), s. 10 a 10.

62 Srv. <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/koubalova-lhota-pomnik-vladimiru-mandikovi/>.

Ten se v letech 1951 až 1955 dopustil několikrát ozbrojeného zastrašování komunistických funkcionářů na Voticku a Sedlčansku, a hned první případ se zvrtl v (politickou) vraždu. Jako zběh byl přirozeně odkázán na pomoc místních obyvatel a jeho smyšlená legenda o příslušnosti k zahraničnímu protikomunistickému odboji značně přitížila všem, kteří mu poskytli materiální pomoc a byli v souvislosti s jeho aktivitami zatčeni a souzeni. V případě vraždy předsedy Místního národního výboru ve Zlatých Horách Václava Burdy (1900–1951) se Slepíčkova údajná agentská mise stala osudnou druhému aktéru události Aloisi Jarošovi (1923–1952), jehož Státní soud v Praze označil za vůdce „teroristické bandy“ a „velkostatkáře“. Ačkoli i podle výpovědí rodiny Burdových došlo k výstřelu nešťastnou náhodou a Alois Jaroš zbraň vůbec neměl a ani Slepíčkovi vědomě k usmrcení Václava Burdy nepomáhal, byl spolu s nepřítomným Slepíčkou odsouzen k trestu smrti a 17. května 1952 popraven. Sám Slepíčka tomuto osudu unikl, zemřel v květnu 1955 při přestřelce s funkcionářem příbramského okresního národního výboru Františkem Brabcem v obci Dubno u Příbrami.⁶³ Václava Burdu připomíná pamětní deska na jeho rodném domě v Kamberku,⁶⁴ instalovaná zde v roce 1971. Obětem vyšetřování jeho smrti⁶⁵ a procesu jsou dedikovány pamětní desky v Křekovicích (sousední vesnici Kamberka), respektive ve Zvěstově na Podblanicku (obě z roku 2001).⁶⁶

Komemorace Babic a „normalizační“ výklad „třídního boje na vesnici“

Smutná úloha exemplárního případu teroristického zastrašování předních „budovatelů socialismu na vesnici“ s celostátní působností připadla politickým vraždám v Babicích na Třebíčsku. Výklad babického případu byl promptně publikován i doplněn do již probíhající výstavy „30 let KSČ“ v Památníku osvobození na Vítkově jako součást „formování paměti revoluce“.⁶⁷ Jak konstatuje Karel Kaplan, „poučení“ z Babic obsahovalo i určitou metodologickou stránku: skoncování s „měkkou“ praxí rozlišování vesnických boháčů na dobré a špatné a rozeznávání, respektive odhalování „hanebné úlohy Vatikánu“. Vlny represí majetných zemědělců provázely kolektivizační úsilí komunistického režimu v Československu po celá padesátá léta a přechodná období polevování „bdělosti“ byla jeho představiteli kritizována: „Na vesnici stále existují vesničtí boháči jako třída. Nedejme se mýlit tím, že se na vesnici nestřílí a nevraždí. Spatřujeme v jiných signálech prsty

63 Viz BURSÍK, Tomáš: Některé aspekty násilné kolektivizace venkova ve světle archivních dokumentů na příkladu okresu Sedlčany. In: BLAŽEK, Petr – KUBÁLEK Michal (ed.): *Kolektivizace venkova v Československu 1948–1960 a středoevropské souvislosti*. Praha, Dokořán 2008, s. 224–234.

64 V letech 1949–1990 nesl Kamberk oficiální název Zlaté Hory.

65 Srv. TICHÝ, Martin: Náhlá úmrtí ve vězeňských zařízeních. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 1 (2010), s. 93–107.

66 Srv. <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/krekovice-pametni-deska-josefu-honsovi/>; <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/zvestov-pametni-deska-obetem-komunismu/>.

67 OPAVSKÝ, Jaroslav: *Babice*. Praha, Svoboda 1951. K výstavě „30 let KSČ“ srv. SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2011, s. 72–88.

třídního nepřítele, jenž mění formy a taktiku, ale jehož podstata zůstává stále stejná,“ apeloval například v roce 1955 předseda vlády Antonín Novotný.⁶⁸ Karel Kaplan píše také o tom, jak silně „politická místa“ i v šedesátých letech dráždily pokusy vnést v rámci rehabilitací světlo také do babického případu, což (spolu s dalšími pochybnostmi a nesrovnalostmi) nasvědčovalo závěru, že celý případ vyprovokovala Státní bezpečnost.⁶⁹ Po letech neúspěšných snah nalézt v archivní dokumentaci důkaz, který by podpořil tento názor, sdílený mnoha badateli, však začíná převažovat stanovisko opačné. Z tohoto pohledu se tedy babický příběh jeví jako podobný zmíněným událostem v Chrastné a ve Zlatých Horách (Kamberku) v tom momentu, že je všechny zásadně ovlivnilo zapojení údajného příslušníka zahraničního odboje pověřeného „úkolem“, se kterým mu místní lidé byli ochotni pomáhat.⁷⁰

V každém případě však badatelské i publicistické otevírání starých případů v době pražského jara, jejich revidování a reinterpretování představovalo značné zpochybnění předreformního výkladu o tom, že nepřátelé socialismu se rekrutovali z řad „vesnických boháčů“, bývalých živnostníků či vůbec „bývalých lidí“ a že „třídní“ justice byla spravedlivá, když případy vražd, za nimiž stály nejružnější pohnutky, stíhala jako politické vraždy, jež současně naplňovaly trestný čin velezrady. Nástup „normalizace“ zkraje sedmdesátých let s sebou proto také přinesl tlak na přehodnocení, či přímo zrušení reformních rehabilitací, přičemž mezi nejúčinnější a často užívané metody patřilo zpochybňování samých aktérů, jejich motivací, respektive morální kredibility.⁷¹ V souvislosti s referováním o odhalení pamětní desky Václavu Burdovi v roce 1971 se *Rudé právo* řečnickky dotazovalo: „Co si pomyslet o lidech z řad ‘bývalých’ na Benešovsku, kteří se v roce 1969 pokoušeli soudně rehabilitovat členy Jarošovy bandy a udělat z nich obratem ruky národní hrdiny?“⁷² Komentář k dvacátému výročí událostí v Babicích byl zase vhodnou příležitostí připomenout, jak se novodobá „reakce“ pokoušela „veřejně očernit právě padesátá léta (dokonce se pokoušela rehabilitovat babické vrahy), jak z tohoto období našich mladých dějin chtěla zneužitím těch či oněch chyb, nedostatků a omylů udělat ‘dobu temna’“.⁷³ Další text k tomuto výročí, informující o položení základního kamene k babickému pomníku, uvozuje autorovo osobní vyznání: „Několikrát jsem na babické události myslel, zvláště v posledních letech, hlavně v těch kritických letech, kdy ledaskdo

68 Citováno podle: KAPLAN, K.: *Nekrvavá revoluce*, s. 345 (viz pozn. 59).

69 *Tamtéž*, s. 341–344.

70 Kurýři přicházející ze Západu organizací ozbrojeného domácího odboje nebyli pověřováni. Ladislav Malý, příslušník Moravcovy skupiny při americké zpravodajské službě, odešel do Československa bez vědomí svých nadřízených a události v Babicích byly jeho „svévolnou akcí“. (Srv. TOMEK, Prokop: *Na frontě studené války: Československo 1948–1956*. Praha, ÚSTR 2009, s. 51.)

71 Srv. např. mediální kampaň proti Klubu 231 (HOPPE, Jiří: *Opozice '68: Sociální demokracie, KAN a K 231 v období Pražského jara*. Praha, Prostor 2009, s. 256–264).

72 HEČKO, Jiří: Cennější zlata: Dvacáté výročí zavraždění komunistického funkcionáře Václava Burdy z Kamberku. In: *Rudé právo* (18.9.1971), s. 4. Článek je dostupný také z webových stránek Muzea České Sibiře v Miličíně: www.ceskasibir.cz/dok/d495.php.

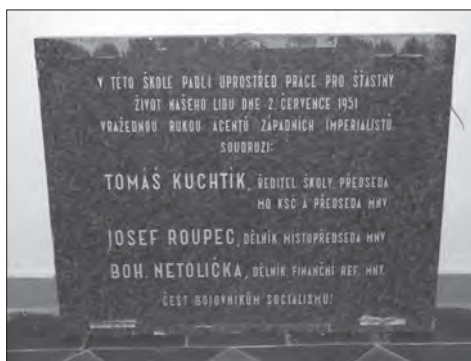
73 HOŘENÍ, Zdeněk: Komentujeme Babice. In: *Tamtéž* (1.7.1971), s. 2.

vyžadoval 'socialismus s lidskou tváří'. S tímto laciným termínem se oháněli i inspirátoři vražd. Denně jím hýřily jejich relace ve vysílacích na západní hranici naší země. Chtěli lidskou tvář i pro bývalé vrahy i pro ty, kteří jim pomáhali.⁷⁴

Kritické vymezování vůči rehabilitacím (soudním i společenským) z reformního období tvoří integrální součást rovněž nového beletrizujícího zpracování několika politických případů z poválečných let, jehož autorem je Zdeněk Šaroch (vydal je pod pseudonymem František Vrbecký).⁷⁵ V poslední kapitole „Takoví byli a zůstali“ dokonce zvolil dokumentační aktivity Oty Rambouska v K 231 za v jistém smyslu těžiště

jeho „nepřátelské“ činnosti – „odhalení“ minulosti kurýra a politického vězně i posrpnového emigranta měly být zdůrazněny morálně pochybné motivace jeho veřejného působení v pražském jaru. V příběhu „Vražda na pokyn“, věnovaném Babicím, zase autor podrobuje kritice reportérský zájem Slávy Volného (rovněž posrpnového emigranta), který v roce 1968 o případu natáčel rozhlasový pořad. Nahrané materiály podle Šarocha dokazují, že Volný chtěl dotazováním na úlohu Ladislava Malého v událostech přesvědčit veřejnost o tom, „že Babice byly vlastně dílem samotných komunistů“, a že jeho reportáž o „Antibabicích“ se rozpadla, když žádného z místních obyvatel „nenapadlo to, co chtěl Volný slyšet: že šlo o pracovníka Bezpečnosti“. Šaroch naznačuje, že (na rozdíl od něho) neměl Volný vůbec morální právo jezdit se vyptávat do Babic – to, že navštívil i vdovu po zavražděném Tomáši Kuchtkovi, „kterou chtěl zneužít pro tuto provokaci“ (tj. reportáž), bylo „vrcholem jeho drzosti“, vypráví Šarochovi bývalý předseda Okresního národního výboru v Moravských Budějovicích.⁷⁶

Překrývání reformní narace aktualizovanou reflexí starých pamětníků použil Šaroch i v dalších kapitolách, včetně nového zpracování případu vraždy Anny Kvášové („Výstřel v Ratajské oboře“), popsaného již Šiktancovou a Šotolovou reportáží. Citacemi z rozhovoru s tehdejšími předsedou Místního národního výboru v Chrástné předkládá „autentický“ výklad „o politické vraždě jako útoku proti komunistické

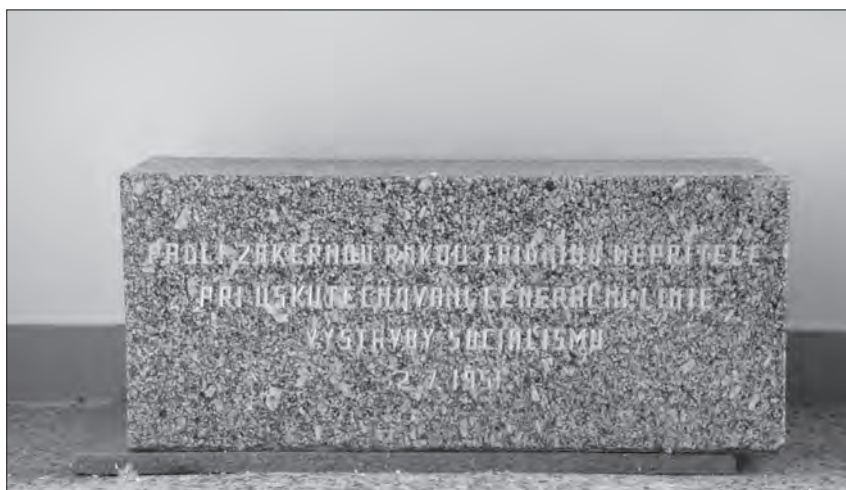

Pamětní deska zavražděným funkcionářům národního výboru v Babicích z roku 1951. Fotografii demontované desky pro dokumentační projekt pamětních míst laskavě poskytl Ing. Radek Říha

74 MALÍK, Josef: Vraždili za dolary: Před dvaceti lety vkročila smrt do babické školy. In: *Tamtéž*, příloha *Haló sobota* (3.7.1971), s. 3.

75 VRBECKÝ, F.: *Mrtví nemluví* (viz pozn. 54). Stejně jako v případě *Výstřelů z hranice* měl autor k dispozici archivní dokumentaci. Kniha obsahuje „sedm skutečných případů z bojů s nepřáteli socialismu v naší vlasti“, jak ji charakterizuje text na přebalu.

76 TÝŽ: *Vražda na pokyn*. In: TÝŽ: *Mrtví nemluví*, s. 130–132.

Základní kámen pomníku v Babicích byl položen v roce 1971. Vyrytý nápis oznamoval: „Padli zákeřnou rukou třídního nepřitele při uskutečňování generální linie výstavby socialismu“

straně, která měla zemědělce odradit od družstevní myšlenky“, jejímž důsledkem byl ovšem pravý opak: „Autorita komunistické strany tady vzrostla. Už na podzim toho roku jsme založili družstvo. (...) V hospodě U Chromasů byla často bouřlivá diskuse. Například když šlo o to, jestli do družstva vzít i větší rolníky. Nakonec bylo rozhodnuto, že společně hospodařit budeme všichni. (...) Lidé se tak postupně přesvědčovali, že Anna Kvášová kdysi prosazovala správnou věc.“⁷⁷ Petr Zídek (v roce 2008) přináší ovšem pamětnickou výpověď, jež založení místního jednotného zemědělského družstva osvětluje jiným způsobem: „když ji zabili, tak všichni šli ze strachu do družstva“.⁷⁸ I v Babicích bylo družstvo založeno do roka od zdejších událostí.⁷⁹

V roce 1971 se v Babicích uskutečnila manifestační slavnost položení základního kamene k pomníku, jenž byl odhalen o čtyři roky později. S dvacetiletým odstupem zde byly znova popsány babické události. Zatímco deska odhalená v roce 1951 nesla nápis připomínající, že „v této škole padli uprostřed práce pro šťastný život našeho lidu vražednou rukou agentů západních imperialistů soudruzi Tomáš Kuchtík, Josef Roupec a Bohumír Netolička“ (s uvedením jejich občanských profesí a funkcí v místním národním výboru), nápis na kameni tuto naraci zasazoval do historického kontextu, aniž by měnil celkové vyznění: „padli zákeřnou rukou

77 TÝŽ: Výstřel v Ratajské oboře. In: TÝŽ: *Mrtví nemluví*, s. 166–168.

78 ZÍDEK, P.: Stín protikomunistického odboje, s. 19 (viz pozn. 53).

79 V okrese Moravské Budějovice bylo v roce 1952 založeno dvacet JZD, v předešlém roce jedině (viz HOLUB, Ota: *Vlčí komando*. Praha, Práce – Naše vojsko 1981, s. 138 n.).

třídního nepřítele při uskutečňování generální linie výstavby socialismu“. Současně s odhalením pomníku v roce 1975 byla v babické škole zpřístupněna „sín revolučních tradic“. Obě nově vybudovaná pamětní místa sloužila obvyklým „normalizačním“ ideologickým rituálům (hromadné návštěvy pracovních kolektivů, skládání pionýrských slibů a podobně). Skutečnost, že měla plnit v první řadě ideologickovychovnou funkci, podtrhuje i to, že jejich vytvoření zaštiťoval ústřední výbor odborového svazu pracovníků školství a vědy. Odhalení základního kamene se zúčastnilo na dvě stě učitelů, účastníků Uherskobrodských dnů J. A. Komenského, učitelé i žáci se brigádnicky podíleli na úpravě komunikací v souvislosti se stavbou pomníku na návsi, „sín revolučních tradic“, respektive „památník“, otevřel ministr školství Josef Havlín.⁸⁰

Případy takzvaných politických vražd po únoru 1948 jsou z dnešního pohledu zapomenutými příběhy, na které upomínají již jen pamětní místa z doby „normalizace“, jež sama upadla do zapomnění.⁸¹ Nově společnost tyto případy otevírat nechce, jak o tom svědčí výše zmíněná odmítnutá iniciativa v Javorníku.

Nečetné polistopadové připomínky (Uherské Hradiště, Křekovice, Zvěstov) představují jejich aktéry jako oběti politických procesů v kontextu obecné komemorace obětí represe komunistického režimu; skutečnost, že se vztahují ke konkrétním

Pomník třem zavražděným funkcionářům národního výboru v Babicích byl odhalen v centru obce v roce 1975. Autorem politicky exponovaného díla byl akademický sochař Miloš Axman, který byl zároveň poslancem Federálního shromáždění a rektorem Akademie výtvarných umění v Praze

80 Srv. KÁBELE, Stanislav: *Babice 1951–2011: Dokumenty a polemiky o babické tragédii*. Praha, Futura 2011, s. 80; HOLUB, O.: *Vlčí komando*, s. 145 n.; [ČTK]: Památník obětím v Babicích. In: *Rudé právo* (22.9.1975), s. 1.

81 Mezi tyto případy patří i vražda majora Augustina Schramma z 27. května 1948, jemuž byla v roce 1988 odhalena (krátce nato opět sňata) pamětní deska v Praze 3. Této komemoraci se zde nevěnujeme, neboť je zcela mimo kontext ostatních případů (srv. TOMEK, Prokop: *Mýty a pravda o atentátu na majora Augustina Schramma*. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 1 (2011), s. 54–68).

Busta kněze Václava Drboly, ztvárněná sochařem Stanislavem Müllerem a odhalená v roce 2013 před babickou farou, je dosud jedinou polistopadovou připomínkou zdejších tragických událostí

ce nesnášenlivých ideologií. Pamětní desku z roku 1951 v babické škole nakonec dala obec odstranit v druhé polovině devadesátých let a základní kámen pomníku z roku 1971 v souvislosti s novou úpravou návsi kolem roku 2010. „Jiná“ paměť na události se v Babicích objevila až v roce 2013, když byla před babickou farou instalována busta pátera Václava Drboly, odsouzeného za velezradu a návod

případům politických vražd, je tu podružná.

Jiným případem jsou Babice: stejně jako byly před rokem 1989 symbolem výkladu o třídním boji na vesnici, jsou nyní symbolem sporu o tuto paměť. Ačkoli polistopadové vedení obce by bývalo rádo za událostmi z padesátých let „udělalo tlustou čáru“, ⁸² ukázalo se, že takový přístup není v praxi *de facto* možný. Tlak na odstranění předlistopadových připomínek v obci ze strany anti-komunistických aktivistů i sdružení (Konfederace politických vězňů) se datuje od roku 1990 a je zřejmé, že v obci jsou tyto akty částečně vnímány jako nový ideologický diktát. ⁸³ V srpnu 1990 uspořádalo vedení obce (v reakci na první výzvy veřejnosti) místní šetření, v němž se babičtí občané většinově vyslovili pro zachování ústředního pomníku (pro snětí komunistického symbolu bylo necelých čtyřicet procent respondentů). Otázku předlistopadové komemorace konzultovalo vedení obce také s právníky, totiž zda podoba pamětních míst nemůže naplňovat skutkovou podstatu trestného činu propaga-

82 Srv. vyjádření starosty Babic: „Už v roce 1991 jsme se v zastupitelstvu usnesli, že to zavěsíme. Udělali jsme tlustou čáru a já nemám žádný mandát o tom mluvit.“ (KONTRA, Martin: Rozrušená země: Co všechno nám zbylo z teroru padesátých let. In: *Respekt*, roč. 9, č. 52 (1998), s. 9–11; viz též BRABEC, Jan: *Nemilosrdné příběhy českých dějin*. Praha, Národní divadlo – R-Press 2006, s. 154–159.)

83 Již v prosinci 1989 uzavřelo Západomoravské muzeum v Třebíči (dnes Muzeum Vysočiny) místní památník (síně tradice), který spravovalo jako svou expozici.

Popravené z babických procesů připomínají dva hlavní pomníky – v Jihlavě (z roku 1993) a v Třebíči (z roku 1996). Obě pamětní místa iniciovala Konfederace politických vězňů, která se současně opakovaně zasazovala o odstranění předlistopadových připomínek v Babicích

k (babické) vraždě a popraveného 3. srpna 1951 v Jihlavě.⁸⁴ Přitom iniciativy regionálních struktur katolické církve i lidové strany z počátku devadesátých let dávaly šanci na alespoň symbolické smíření s důsledky babické tragédie – uspořádání vzpomínkových mší v letech 1990 a 1991 mělo být u příležitosti jejího čtyřicátého výročí korunováno vztyčením pamětního kříže zasvěceného všem jejím obětem, k tomu však nedošlo. Zatímco jinde v regionu nová pamětní místa dedikovaná laickým obětem babických procesů i postiženým kněžím vznikala (v Jihlavě roku 1993, ve Starovičkách 1994, Lukově 1995, Třebíči 1996, Rokytnici nad Rokytinou 1998),⁸⁵ přímo v Babicích se prezentace nového pohledu neprosadila. Nová iniciativa místní katolické farnosti – Den pravdy a smíru 2011 (odkazující na slavnost z roku 1991) a odhalení Drbolovy busty o dva roky později – představuje jistě i reakci na skutečnost, že „normalizační“ pomník v Babicích adoptovali příznivci komunistické ideologie.⁸⁶ Smír paměti, respektive pamětí, zatím nenastal ani mezi babickými občany, kteří jsou s místními tragickými událostmi a s jejich dopady konfrontováni již více než šedesát let, ani v celé české společnosti.

Mašínovská komemorace

Je svým způsobem symptomatické, že symbol protikomunistického odporu a zároveň středobod kontroverzí společenské debaty o třetím odboji představuje „případ bratří Mašíků“, ačkoli činnost této skupiny se typickým projevům protikomunistických aktivit v Československu na přelomu čtyřicátých a padesátých let v mnoha ohledech vymyká. Sabotáže a přepadové akce skupiny bratří Mašíků se vyznačovaly vojenským charakterem, a to nejen „technickým“ způsobem provádění, ale i způsobem uvažování. Tomu konvenovala i dobově rozšířená představa o nevyhnutelnosti nového válečného konfliktu mezi Západem a Východem, na který chtěli být připraveni (tj. vyzbrojeni); nejpozději od podzimu 1951 bylo cílem skupiny odejít na Západ, naproti očekávanému střetnutí. Mašíni považovali osoby, proti nimž plánovali akce, za protagonisty komunistického režimu, který části obyvatelstva (tj. nekomunistům) vyhlásil občanskou válku.⁸⁷ Vycházeli z nepřiliš sofistikované konstrukce (a desítky

84 Jedná se o kopii totožné připomínky odhalené v roce 2012 ve Starovičkách, rodné obci Václava Drboly, u příležitosti stého výročí jeho narození.

85 Po roce 2000 vznikla další – v Brně a Letonicích 2002, v Kuřimské Nové Vsi 2004, v Bučovicích 2005 a 2011, v Heřmanově 2011 (srv. www.pametnimista.usd.cas.cz).

86 Srv. BARTŮNKOVÁ, Andrea: Desítky lidí si připomněly Babický případ, šedesát let starou tragédii. In: *iDnes* [online]. 2011-07-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.zpravy.idnes.cz/desitky-lidi-si-pripomnely-babicky-pripad-sedesat-let-starou-tragedii-1eb-/domaci.aspx?c=A110706_110629_jihlava_zpravy_mav. Obdobné shromáždění se v roce 2011 uskutečnilo také v Čelákovicích (viz dále). Obě akce u příležitosti 60. výročí babických událostí i přepadení stanic SNB skupinou bratří Mašíků zorganizovala Komunistická strana Čech a Moravy a Klub českého pohraničí.

87 Srv. Mašík: České občanství ani za miliony. Rozhovor Luďka Navary se Ctíradem Mašíkem. In: *iDnes* [online]. 2004-07-28 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.zpravy.idnes.cz/masin-ceske-obcanstvi-ani-za-miliony-d7y-/domaci.aspx?c=A040727_224811_domaci_pol; Jsou tři kategorie – odboj, odpor a disent. [Rozhovor Martina Vadase s Josefem Mašíkem.]

let ji obhajovali), že ozbrojené osoby (v první řadě příslušníci Sboru národní bezpečnosti) byly prověřeny komunisty a jejich usmrcení v případě komplikací původního plánu není v rozporu s morálními postoji. Ovšem i převaděčská legenda Josef Hasil byl strážmistrem SNB, když začal pomáhat občanům ohroženým či perzekvovaným komunistickým režimem, on i další policisté působili později jako kurýři či se podíleli na protirežimních aktivitách. Historici zdokumentovali tři desítky případů popravených příslušníků Sboru národní bezpečnosti či Sboru vězeňské stráže, kteří se stali oběťmi „z druhého břehu“,⁸⁸ a jejich osudy připomíná několik pamětních míst.⁸⁹ Stejně tak lze poukázat na to, že sebezprezentaci Mašínů jako principiálně nesmiřitelných odpůrců komunistického režimu zpochybňují i některé skutečnosti rodinné historie – členství Zdeny Mašínové a Ctibora Nováka v komunistické straně či snaha obou bratrů o přijetí do vojenské akademie.⁹⁰ V souvislosti s emocionálně vypjatými mašínovskými diskusemi i s komemorací aktérů první fáze protikomunistického odporu obecně vyvstává otázka, zda společnost vůbec chce jiné hrdiny než ty, kteří skončili na popravišti či na dlouhá léta ve vězení? Vždyť netypičnost příběhu bratří Mašínů, kromě strhující emigrační anabáze, tkví i v tom, že zůstali naživu.

Komemoraci po roce 1989 i otevření celospolečenské mašínovské diskuse svým způsobem předcházelo vydání knihy Oty Rambouska *Jenom ne strach*. Názor, že teprve Rambousek objevil příběh Mašínů pro veřejnost, není sice zcela přesný, neboť ten byl již předtím beletrizován „socialistickými detektivkami“, ale odpovídá faktu, že tato zpracování, na rozdíl od Rambouskovy knihy, veřejnost v širší míře nereflektovala. Ostatně impulzem k tomu, že Ota Rambousek jako spolupracovník Rádia Svobodná Evropa oslovil v roce 1986 Ctirada Mašína, byla právě skutečnost, že se oba objevili v jedné knize z této produkce. Jejich příběhy (s náležitým ideologickým vyzněním) zpracoval již zmiňovaný Zdeněk Šaroch v kapitolách „Mrtví nemluví“ a „Takoví byli a zůstali“.⁹¹ Rozhovor Oty Rambouska se Ctiradem Mašínem pro Svobodnou Evropu se stal počátkem jejich spolupráce na vlastní knize, jež měla být „skutečným“ příběhem skupiny bratří Mašínů. Diskuse mezi osobami seznámenými s rukopisem,

In: Totalita.cz [online]. 2011-03-17 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.totalita.cz/odbsk/odbsk_masin_rozh_mi_01_01.pdf.

88 Viz PEJČOCH, Ivo – TOMEK, Prokop: *Policisté na popravišti: Příslušníci SNB popravení v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v letech 1949–1962*. Cheb, Svět křídel 2013, s. 5.

89 Například ve Frýdku-Místku (Ladislav Cée), v Klatovech (František Havlíček, Václav Šnajdr), Chrastavě (Rudolf Fuksa), Horní Bříže (Josef Sporka) a na dalších místech. Popravené příslušníky SNB souhrnně připomíná pamětní deska v budově Policejního prezidia ČR v Praze.

90 Srv. NĚMEČEK, Jan: *Mašínové: Zpráva o dvou generacích*. Praha, Torst 1998, s. 167; KALOUS, Jan: *Mašínové: Materiál k veřejnému senátnímu slyšení výboru pro vzdělání, vědu, kulturu, lidská práva a petice*, 16.6.2004 od 15.00 hodin. In: *České vlastenecké stránky* [online] [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.svedomi.cz/aktuality/a2004/kalous_masinove.htm. Ke způsobům, jak se tento rozpor interpretuje v mašínovských vyprávěních, srv. ŠVĚDA, Josef: *Mašínovský mýtus: Ideologie v české literatuře a kultuře*. Příbram, Pistorius 2012, s. 119–127.

91 VRBECKÝ, F.: *Mrtví nemluví*, s. 73–107 a 205–226.

který Ota Rambousek odevzdal Josefu Škvoreckému v roce 1987, v mnoha ohledech předznamenává základní linie mašinovského polistopadového diskurzu (kromě již neaktuálních úvah o tom, jak by kniha mohla být propagandisticky využita komunistickým režimem).⁹² Ukazuje na míru překvapení příběhem, o němž by se dalo předpokládat, že v prostředí exilu bude dostatečně znám, i na to, že syrovost popisu vyvolala návrhy na jeho „uhlazování“ – jednak rodinnou i historickou kontextualizací (propojením s druhým odbojem) a jednak soudobou reflexí vlastního minulého jednání ze strany aktérů. Ota Rambousek, jenž se jako bývalý kurýr, politický vězeň a jeden ze zakladatelů K 231 cítil být s postoji Mašinů spřízněn,⁹³ označil redaktorské posudky za „kádrové materiály“ a odmítal „filosofování nad tím, co se nemělo či mělo stát“, protože podstatou debat není, *jak* je to napsáno, ale *co* je popsáno. Škvorecký, který nechtěl rukopis ve stávající podobě vydat, byl jedním z těch, kteří plédovali pro řešení, aby vzpomínky psané s odstupem doby obsahovaly i aktuální vyjádření Mašinů („zamyšlení nad tím, jestli to měli dělat, a nějaké přiznání, že to třeba tak jednoduché nebylo“). V tomto ohledu se ztotožňoval s názorem Václava Havla, který nad nereflektovanou podobou „vyprávění veteránů studené války“ (z roku 1987) vyjádřil přinejmenším údiv.⁹⁴ Tyto dvě polohy (z nichž jedna představuje spíše vědomé nepřehodnocování minulosti) se staly významnou součástí pohlížení na činnost mašinovské skupiny, která se přenesla po listopadu 1989 i do Československa, kde v edici *Revolver revue* vyšlo vyprávění Ctirada Mašína zpracované Otou Rambousekem.⁹⁵

Není však kritika Mašinů za jejich používání násilí bez slitování vedena dnešním pohledem, který se s projevy násilí (v civilizované Evropě) neslučuje? A neplatí to i pro jejich postoj „žádné slitování s protivníky až do smrti“, jenž se přiči pěstované kultuře smřeni? Nemají pravdu zastánci Mašinů, když říkají, že jiné hrdiny nemáme a ty, které máme, bychom si měli ponechat? Že Mašín se uchýlil k násilným prostředkům, jelikož je používala i komunistická moc, a že pokud necítí potřebu se (intelektuálně) pitvat v každém aspektu svých motivů a svého jednání, je to jejich legitimní názor a měli bychom ho respektovat (a ne se stále dotazovat po „svědomí hrdinů“⁹⁶)? Že Mašín sice nemá čisté ruce, ale na rukou tehdejších mocných ulpělo krve nepoměrně víc, a že účinně se s nimi nedalo bojovat silou myšlenky či mravními

92 Korespondence o přípravě rozhovoru a vydání knihy je zveřejněna v publikaci: MAŠÍN, Ctirad – MAŠÍN, Josef – PAUMER, Milan: *Cesta na severozápad*. Ed. Petr Blažek a Olga Bezděková. Praha, Academia 2010, s. cxi–cxviii.

93 Srv. např. BEZDĚKOVÁ, Olga: Odchod za úsvitu: Statečný kurýr a pešák protikomunistického odboje Otakar Rambousek odešel na věčnost. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 2 (2010), s. 67.

94 Dopis Josefu Škvoreckému z prosince 1987, v němž Václav Havel reaguje na rozhovor Oty Rambousky se Ctiradem Mašínem publikovaný pod názvem „Vyprávění veteránů studené války“ v dubnu 1987 v exilovém časopise *Západ*, byl přetištěn ve zmíněné knize *Cesta na severozápad*, s. cxiv.

95 RAMBOUSEK, Ota: *Jenom ne strach*. Praha, Nezávislé tiskové středisko 1990. Rambousek a po něm i další autoři (srv. NOVÁK, Jan: *Zatím dobrý: Mašínovi a největší příběh studené války*. Brno, Petrov 2004) vycházeli z rukopisu pořízeného Ctiradem Mašínem na konci 50. let a editovaného Petrem Blažkem a Olgou Bezděkovou *Cesta na severozápad*.

96 Viz KAČOR, Miroslav: *Svědomí hrdinů: Jiná tvář odbojové skupiny bratří Mašinů*. Praha, Rybka Publishers 2009.

Pamětní deska odhalená v Chlumci nad Cidlinou v roce 1970 připomíná, že na tomto místě „byl dne 13. 9. 1951 zákeřně zavražděn teroristy mladší strážmistr SNB Oldřich Kašík, nar. 13. 1. 1914, otec dvou nezaopatřených dětí. Padl při výkonu služby zákeřnou rukou nepřátel socialistického státu“

postoji (protože víme, jak tento způsob boje dopadl)? Že „nemůžete psát básničky proti režimu, který vás chce odsoudit k smrti“,⁹⁷ zkrátka že „nebojovali švestkovými knedlíky“?⁹⁸ A že se nemá relativizovat všechno včetně skutečnosti, kdo je v jejich případě viníkem a na čí stranu padá vina za jeho oběti?

Jaký je tedy současný stav komemorace Mašínů a jejich obětí? Na počátku sedmdesátých let byly odhaleny pamětní desky příslušníkům Sboru národní bezpečnosti Oldřichu Kašíkovi v Chlumci nad Cidlinou a Jaroslavu Honzátkovi v Čelákovících. Deska věnovaná Honzátkovi byla sejmuta na základě rozhodnutí městského zastupitelstva v roce 1994. Byla uložena do sbírek čelákovického muzea, odkud si ji místní komunistická organizace zapůjčuje pro výroční pietní akty.⁹⁹ Také pamětní desku

97 Citovaná slova pocházejí z rozhovoru s Petrem Skálou, členem zastupitelstva města Sadská, které v roce 1997 udělilo bratrům Mašínům a Milanu Paumerovi čestná občanství (*tamtéž*, s. 110).

98 CHALUPOVÁ, Markéta: *Nebojovali švestkovými knedlíky: Odbojová skupina bratří Mašínů v zrcadle dobového tisku*. Brno, Computer Press 2011.

99 Za větší pozornosti médií se tak stalo i při šedesátém výročí tragického incidentu v roce 2011. (Srv. Stovka lidí uctila památku strážmistra, kterého zabili Mašini. In: *Novinky.cz* [online]. 2011-09-28 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.novinky.cz/domaci/245871-stovka-lidi-uctila-pamatku-strazmistra-ktereho-zabili-masini.html; DASTAN, Josef: Komsomolci v Čelákovících jasně vyjádřili, že teroristická vražda nevinného je zločin. In: *Svaz mladých*

Pamětní deska strážmistru Jaroslavu Honzátkovi v Čelákovících z poloviny sedmdesátých let, odstraněná v roce 1994

v Chlumu nad Cidlinou doporučila kulturní komise města na konci devadesátých let odstranit kvůli ideologickému zatížení nápisu, který deska nese, ale městské zastupitelstvo se k návrhu nepřiklonilo. K zastáncům zachování desky patří i vlastníci vily, v níž bývalá služebna SNB sídlila. Je asi namístě zmínit, že komunistický režim jaksi opomněl zřídit připomínku třetí, civilní oběti (Josefa Rošického) a že také v případech obou zavražděných příslušníků SNB nebyla pieta vůči nim a jejich pozůstalým velmi pravděpodobně primárním motivem zřízení pamětních míst.¹⁰⁰ Toto opomenutí zvedli ze země v roce 2011 představitelé Komunistické strany Čech a Moravy, když veřejně požádali prezidenta republiky, aby oběti přepadových akcí mašínovské skupiny v Československu uctil v rámci každoročního předávání státních vyznamenání. Svůj návrh podepřeli argumentací, že jejich památka byla poskvrněna, když ministr obrany Alexandr Vondra v srpnu téhož roku vyznamenal bratry Mašiny vojenským

komunistů Československa Východní Čechy [online]. 2011-10-08 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.smkc-vychodnicechy.webnode.cz/news/komsomolci-v-celakovicich-jasne-vyjadri-ze-teroristicka-vrazda-nevinneho-je-zlocin-/.

¹⁰⁰ V rozhovoru s Miroslavem Kačorem popisuje dcera Oldřicha Kašíka nedůstojné chování vůči rodině, které odhalení pamětní desky v červnu 1970 a organizaci tohoto aktu provázelo (KAČOR, M.: *Svědění hrdinů*, s. 45 n.).

Připomínka bratří Mašínů na dětském orloji výtvarnice Lucie Seifertové v Poděbradech z roku 2011

vyznamenáním Zlatá lípa (ceremonie se odehrála v Clevelandu při pohřbu Ctirada Mašína).¹⁰¹

Ve stejné době, u příležitosti šedesátého výročí tragické události v Chlumci nad Cidlinou přišlo místní Občanské sdružení kulturně smýšlejících s novou iniciativou zřídit v blízkosti stávající pamětní desky ze sedmdesátých let nové pamětní místo, jež by neslo (nápisem na pamětní desce) objektivizující výklad, konzultovaný s historiky. Ten měl charakterizovat přepadení stanice SNB jako „nezdařilý pokus o získání automatických zbraní pro organizovaný protikomunistický odboj“, při němž došlo „k politováníhodnému usmrcení mladšího strážníka Oldřicha Kašíka“. Podobu pomníku navrhl akademický sochař Aleš John jako trojboký jehlan s vyrytými iniciálami aktérů přepadení, v jehož základně je zasazena deska s nápisem. Sdružení získalo podporu městské kulturní komise, zatímco rada města

101 rv.: Pohraničník, členové KSČ i milicí: Filip navrhl oběti Mašínů na metal. In: iDnes.cz [online]. 2011-09-11 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/pohranicnik-clenove-ksc-i-milici-filip-navrhl-obeti-masinu-na-metal-1d7-/domaci.aspx?c=A110910_182754_domaci_jw. Clevelandské ceremonii předcházelo vyznamenání z roku 2008, kdy při návštěvě Washingtonu předal premiér Miroslav Topolánek Josefu Mašínovi „soukromou“ premiérskou plaketu. Oba akty vyvolaly vlnu protestů.

Chlumec nad Cidlinou další projednávání nedoporučila. Veřejnou prezentaci makety pomníku si přišlo prohlédnout asi dvacet lidí.¹⁰²

Ve stejném roce byl na poděbradské kolonádě instalován dětský mechanický orloj, na jehož tubus umístila výtvarnice a spoluautorka populárních komiksových *Dějin udatného českého národa* Lucie Seifertová plakáty představující dějiny města, včetně připomínky bratří Mašínů, která je pojata jako pozvánka k orientačnímu běhu Poděbrady–Berlín. Artefakt vzbudil odmítavé reakce stejně jako pamětní deska Milanu Paumerovi odhalená o rok později, jež vznikla za přispění soukromých (a v anonymitě zůstávajících) donátorů. Umístění desky schválilo těsnou většinou poděbradské městské zastupitelstvo i přes panující obavy, že deska se stane terčem vandalů. Pamětní deska třetímu členu skupiny, kterému se v roce 1953 podařilo probít na Západ, je uvozena mottem „Z otroctví bez boje není naděje nalézt cestu ke svobodě“ a zjevně odkazuje na činnost celé skupiny, jak ostatně potvrdil iniciátor pamětního místa, předseda Nadačního fondu Milana Paumera Jiří Cihlář.¹⁰³

Milan Paumer sám byl iniciátorem připomínky Zdeny Mašínové, jež byla po útěku synů zatčena, odsouzena a zemřela ve vězení, a jejího manžela generála Josefa Mašína, hrdiny druhého odboje. Pamětní deska z roku 2003 doplňuje starší pomník obětem nacismu na prvním nádvoří poděbradského zámku. Člen mašínovské skupiny Ctibor Novák je uveden mezi vojáky z povolání, kteří byli popraveni v politických procesech padesátých let, na pamětní desce umístěné na budově generálního štábu české armády v Praze-Dejvicích. Takové přiřazení je ovšem z hlediska jeho poválečné profesní dráhy i ve vztahu k procesu, v němž byl odsouzen, zcela formální.¹⁰⁴ Zdena Mašínová, Ctibor Novák, Zbyněk Janata i Václav Švéda jsou ještě připomínáni v rámci pietní úpravy ďáblického pohřebiště.

Paměť na Mašíny stále rozděluje společnost¹⁰⁵ na ty, pro něž jsou ztělesněním protikomunistických odbojářů a hrdiny, a na ty, kteří v nich vidí jen sprosté vrahy, co nemají s ideály odboje nic společného. Mezi těmito krajními postoji je zřetelné ještě třetí stanovisko (zastávané například Petrem Zídkem a Tomášem Zahradníčkem), jež reflektuje činnost skupiny bratří Mašínů v rámci protikomunistického odporu jako selhání: Mašíní byli sice vedeni čistými pohnutkami, ale svým jednáním způsobili zlo, které režim nijak neoslabilo – zabili nevinné, zničili vlastní rodinu a sami

102 Viz CATULUS: Prezentace pamětní desky. In: *Chlumecké listy*, č. 10 (2011), s. 24 n.; srv. VÍTKOVÁ, Kateřina: Lidí přišlo pár, o pomníku Mašínů rozhodne vedení Chlumce. In: *iDnes* [online]. 2011-09-15 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.hradec.idnes.cz/lidi-prislo-par-o-pomniku-masinu-rozhodne-vedeni-chlumce-p3Z/hradec-zpravy.aspx?c=A110915_1651955_hradec_zpravy_klu.

103 ČTK: Protikomunistický odbojář Paumer má pamětní desku v Poděbradech. In: *deník.cz* [online]. 2012-10-06 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.denik.cz/Z_domova/protikomunisticky-odbojar-paumer-ma-pametni-desku-v-podebradech-20121006.html.

104 Srv. kapitolu věnovanou Ctiboru Novákovi v knize Jana Němečka *Mašínové*, s. 193–212 (viz pozn. 90).

105 Srv. např. TICHÝ, Martin: Česká společnost ve světle mašínovské diskuse: Co zaznělo po smrti Milana Paumera o skupině bratří Mašínů. In: *Paměť a dějiny*, roč. 3, č. 3 (2010), s. 120–124.

přežili.¹⁰⁶ „K povinností bojovníka, který bere spravedlnost do svých rukou, což tehdy učinili, patří správně vyhodnotit situaci, zvolit protivníka a prostředky k boji. V tom všem úplně selhali.“¹⁰⁷

Podle autora knihy *Mašinovský mýtus* Josefa Švédy odpovídají tyto tři polohy antikomunistickému mýtu, respektive komunistickému antimýtu (ve smyslu negativním, nikoli negujícím) či takzvané konsenzuální pozici (jež neoznačuje Mašiny za vrahy a řadí se tedy spíše na stranu mýtu). Mýtus (vytvářející „antikomunistickou romanci“) i „konsenzuální pozice“ patří „v zápasu o kolektivní paměť v českém postkomunismu“ do liberální ideologické struktury a celý „boj o Mašiny“ je výrazem snahy „podmanit si minulost a dát jí nějaký jednotný a pevný smysl, který by obhajoval a zdůvodňoval [ideologický] status quo“, jenž se týká komunistického antimýtu i dnešní mašinovské hrdinské legendy. Švéda zaznamenává zřetelný posun od antimýtu k mýtu (odvozovaný od posunu diskusí o tom, zda mají být Mašiny plně rehabilitováni, k diskusi, zda mají být vyznamenáni) a predikuje dvě možné cesty dalšího vývoje – buď Mašiny čeká plnohodnotné vřazení do postkomunistického panteonu (do kterého už podle autora částečně patří), nebo (v případě náhlé změny režimu) upadnou do zapomnění.¹⁰⁸ V tomto smyslu lze rovněž interpretovat přece jen znatelný trend

Pamětní deska Milanu Paumerovi v Poděbradech z roku 2012, vytvořená sochařem Kryštofem Hoškem

106 Viz Historik Zídek k Mašinům: Třetí odboj není odboj. In: ČT24 [online]. Před půlnocí, 2011-08-18 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.ceskatelevize.cz/ct24/domaci/1247191-historik-zidek-k-masinum-treti-odboj-neni-odboj.

107 ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Tragický omyl třetího odboje. In: *MF Dnes* (28.7.2010), s. 8. Článek je dostupný z webových stránek Muzea České Sibiře: www.ceskasibir.cz/dok/d705.php.

108 Švéda chce sémiotickou analýzou mašinovských textů oponovat názoru o postideologické literární tvorbě po listopadu 1989 a dochází k závěru, že „reprezentace bratří Mašinů jako bojovníků za liberální demokracii nejsou ‘méně ideologické’ než příběhy o nich z doby komunismu“. Na budování mašinovského mýtu se prý výrazně podílí „oficiální“ historický diskurs“, zatímco tzv. konsenzuální pozice (odpovídající stanovisku Mašiny nevyznamenávat, „nechat být“, jež zastávali v prezidentském úřadu Václav Havel i Václav Klaus) ve vztahu k mašinovským diskusím žádné výrazné vlastní reprezentace nevytváří. (ŠVÉDA, J.: *Mašinovský mýtus*, s. 188–198 a 220–241, citace s. 235 a 240 – viz pozn. 90.) Na problematice ztotožňování narativů o Mašíněch s mašinovským mýtem upozorňuje Françoise Mayerová v recenzi: Doktorát jako nástroj ideologického boje: Nad knihou Josefa Švédy o „mašinovském mýtu“. In: *Babylon*, roč. 12, č. 4 (2013), s. 6.

k mašinovské komemoraci. Není přitom bez zajímavosti, že Konfederace politických vězňů se na žádné nepodílela, ač ústy své předsedkyně Naděždy Kavalírové deklarovala, že „stanovisko Konfederace k bratrům Mašinům je naprosto jednoznačné: stojíme na jejich pozici a stojíme věrně za nimi“.¹⁰⁹

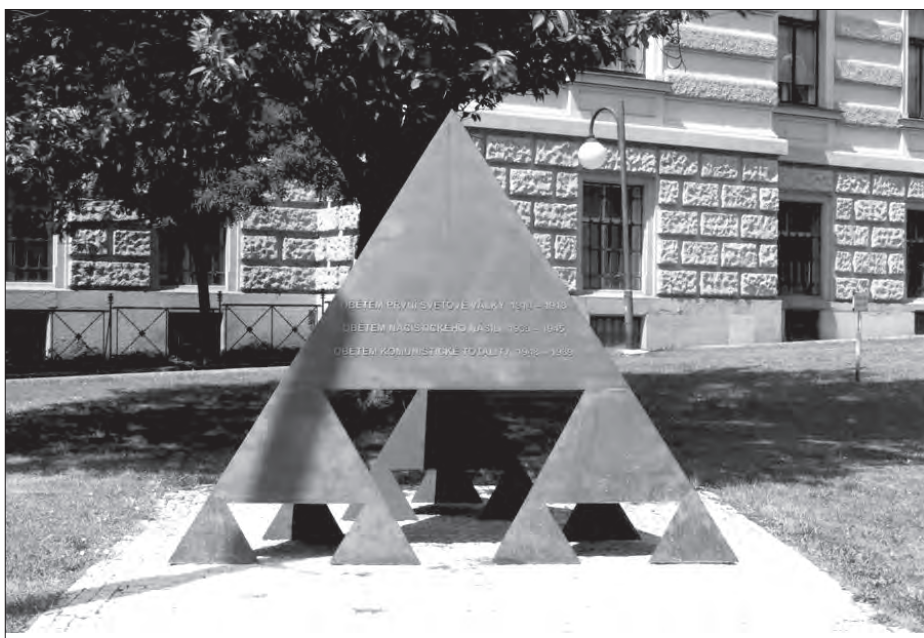
Třetí odboj a paměť

Když Zdena Mašinová mladší označila Václava Havla za „jen rozmazleného mazánka“,¹¹⁰ pojmenovala tak s typicky mašinovskou přímočarostí podstatu odtažitého vztahu, jenž se záhy po listopadu 1989 vyvinul mezi protikomunistickým odporem z padesátých let (reprezentovaným v první řadě Konfederací politických vězňů) a „intelektuální“ disidentskou rezistencí po roce 1968 (personifikovanou Havlem). Protirežimní odpor v letech 1948 až 1989, jak jej zastřešuje pojem „třetí odboj“, jenž má vyvolávat představu homogenních postojů jeho aktérů, je jen iluzorním obrazem, používaným především v politickém diskurzu. Z tohoto chtěného obrazu o jednoduše společnosti generující „účastníky třetího odboje“ vyvěrají mnohá nepochopení, neboť společnost roku 1950 a roku (například) 1975 odděluje čtvrtstoletí, během něž došlo k zásadním společenským změnám. Součástí rezervovaného vztahu panujícího mezi oběma skupinami je i vykreslování vzájemně kritického obrazu. Z jedné strany je patrný despekt vůči disidentům jako bezmála povalečům a promiskuitním narkomanům, kteří s opravdovou represí komunistického režimu nebyli nikdy konfrontováni a po převratu byli vyzdvihováni (Václavem Havlem) do politiky a funkcí, zatímco z druhé strany se projevuje blahosklonný přístup k funkcionářům a „zasloužilým“ politickým vězňům konfederace jako k lidem mentálně uvízlým v padesátých letech, kteří nechápou, jak se doba změnila.

Diskurz Konfederace politických vězňů rozvíjený na počátku devadesátých let byl ze strany politických vězňů padesátých let reakcí na skutečnost, že v obou púnorových dějinných meznících, tj. za pražského jara a po listopadu 1989, se jim nedostalo společenské satisfakce, když v prvním případě byli zastíněni reformními komunisty, v druhém disidenty (včetně disidentů z řad bývalých reformních komunistů). Proti „vítěznému“ diskurzu disentu (v jehož centru stojí pád komunismu a ti, kteří pro jeho destrukci pracovali) zdůrazňuje potřebu nahlížet na komunistický režim už od jeho nastolení a ze zorného úhlu jeho prvních obětí i nutnost provést skutečnou dekomunizaci, jejíž představy silně ovlivňovala specifická vězeňská

109 Záznam z veřejného slyšení senátního výboru pro vzdělávání, vědu a kulturu, lidská práva a petice k odbojové činnosti bratří Mašinů, konaného 16. června 2004, je online dostupný z: www.senat.cz/xqw/xervlet/pssenat/finddoc. Nejpozději od roku 2008 je ovšem tento vztah zatížen kontroverzí mezi předsedkyní konfederace a Zdenou Mašinovou mladší (srv. ČTK: Dcera Josefa Mašína odmítla vyznamenání pro otce. In: *Týden.cz* [online]. 2008-10-27 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: www.tyden.cz/rubriky/domaci/dcera-josefa-masina-odmitla-vyznamenani-pro-otce_87522.html).

110 Charta 77 nebyl pravý odboj: Rozhovor Jana Geberta se Zdenou Mašinovou mladší. In: *Týden*, roč. 21, č. 47 (18.11.2014), s. 34–39.

Brněnský Pomník tří odbojů z roku 2006 je věnován „obětem první světové války 1914–1918, obětem nacistického násilí 1939–1945 a obětem komunistické totality 1948–1989“. Představuje tak propojení odbojového (název) a martyrologického (nápis) narativu. Kompozice jehlanů odlitých z bronzu propůjčuje dílu akademického sochaře Michala Gabriela geometrickou i symbolickou jednotu

zkušenost. Proti většinovému konsenzu o právní kontinuitě polistopadového režimu a tlusté čáře za minulostí postavili političtí vězni koncept třetího odboje, v němž reprezentují první bojovníky proti komunismu. Budovaný obraz třetího odboje, zdůrazňující historickou kontinuitu s odbojem z obou světových válek, představoval prostředek, jímž se političtí vězni domáhali jeho uznání (mimo jiné s odvoláním na zákon č. 255/1946 Sb., uznávající protinacistický odboj za druhé světové války), a souvisel i s legitimizací jeho ozbrojených aktů.¹¹¹

Ač faktické, respektive právní uznání třetího odboje zůstalo v devadesátých letech nevyslyšeno, obraz tří odbojů postupně zaplňoval veřejný prostor. Konfederace politických vězňů je jako sdružení bezprecedentně nejaktivnějším iniciátorem pamětních míst v České republice a právě vzpomínkové aktivity patří k těm, v nichž je její společenský vliv nejsilnější. U pamětních míst tematizujících širokou odbojovou tradici zatím stále ještě mírně převažuje spojení druhého a třetího odboje, označované za připomínky vztahující se k období „totality“, „nesvobody“ či

111 Srv. MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 166–187 (viz pozn. 1).

„bezpráví“. Jejich dedikace se zřetelně emancipují – zatímco v devadesátých letech výrazně dominovala pamětní místa, v nichž byli političtí vězni označováni jako oběti, novější komemorace je častěji připomíná jako aktéry odboje. Kromě nových polistopadových pomníků třem odbojům (například v Brně, Olomouci nebo Opavě) se ve většině případů jedná o instalaci připomínky (zpravidla pamětní desky) na již stávající pomníky, prvorepublikové či bezprostředně poválečné. Dochází tak k opakovanému vrstvení pamětí, které završuje „třiodbojová re-dedikace“ – většina dosavadních připomínek nebyla odbojová, upomínala na válečné oběti (v České Lípě, Hradci Králové, Suchdole nad Lužnicí a dalších místech). Do tohoto typu re-komemorace patří ještě několik málo památníků zbudovaných za komunistického režimu a revitalizovaných po roce 1989 (například v Brandýse nad Labem pamětní místo věnované původně protifašistickým bojovníkům, v Novém Bydžově pomník Rudé armády).¹¹² Jak podotýká Françoise Mayerová, třetí odboj umožňuje zastřešit různé zkušenosti jedinou identitou, ač většina politických vězňů padesátých let nebyla skutečnými odbojáři a někteří odbojáři, jimž se podařilo odejít do exilu, nebyli politickými vězni.¹¹³

Jakou paměť tedy (spolu)vytvářejí pamětní místa připomínající násilné akty provázající občanskou rezistenci vůči komunistickému režimu? A jsou paměťí na protikomunistický odpor či odboj?

Především je třeba konstatovat, že komemorace, jíž se věnoval tento text, tvoří jen část celkové dokumentace pamětních míst na komunistický režim¹¹⁴ a nezahrnuje ani všechna pamětní místa na události spojené s ozbrojeným násilím,¹¹⁵ které nebylo v rámci protikomunistického odporu padesátých let typickým, ale také ne výjimečným jevem (tj. nešlo jen o příznačné „excesy“). V souvislosti s neutuchající diskusí o bratřích Mašínech se opakovaně vynořuje otázka, zda měli odbojáři morální právo usmrcovat mocenské opory režimu. Pro hlubší poznání a pochopení minulosti je však asi účelnější se ptát, zda šlo opravdu na jedné straně o odbojáře a na druhé straně o opory režimu.

112 Srv. <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/brandys-nad-labem-stara-boleslav-pomnik-obetem-boju-za-svobodu/>; <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/novy-bydzov-pomnik-obetem-1-a-2-svetove-valky-a-komunisticke-totality/>.

113 MAYER, F.: *Češi a jejich komunismus*, s. 187.

114 Viz www.pametnimista.usd.cas.cz. Významnou část (více než 150) z celkových asi šesti set tvoří pamětní místa v projektu označovaná jako symbolická, která bez konkrétní dedikace představují *obecnou* připomínku (téměř bez výjimky) obětí komunistické represe. Jejich iniciátorem je ve výrazné většině Konfederace politických vězňů.

115 Bylo by třeba k nim přičíst i upomínky na usmrcení strážmistra SNB bombovým útokem na sekretariát KSČ v Milevsku (Milevsko, Obděnice), zastřelení strážmistrů SNB při pokusu o zatčení (Uherské Hradiště, Vsetín), usmrcení příslušníka strážního praporu při přepadení (Praha 7), zastřelení údajného provokatéra Státní bezpečnosti v Hodoníně (Dolní Bojanovice) a informátora Státní bezpečnosti (Svatý Hostýn) či případy usmrcení osob podezřelých z provokátérství v rámci protirežimních skupin (Tišnov, Ostrava) a některé další (srv. *tamtéž*).

Na první část otázky odpověděl brizantně Petr Zídek: třetí odboj nikdy neexistoval.¹¹⁶ Protikomunistický odboj označil ve světle historického poznání za „neudržitelnou konstrukci“ a jeho kodifikaci jako součásti politické proklamace prosazené částí politické reprezentace za chybnou (a je třeba říci, že v tomto názoru není osamocen).¹¹⁷ Argumentuje tím, že činnost nečetných a izolovaných protikomunistických skupin nenaplnňuje atributy odboje, jak jej chápeme pro období obou světových válek, a také že při kritické analýze dokumentů represivních složek jakožto *de facto* jediného zdroje, který máme k dispozici (když nežijí už téměř žádní pamětníci), nelze minulé děje spolehlivě rekonstruovat a průkazně oddělit autentické protirežimní aktivity (či jejich míru) od iniciativ vyprovokovaných. Ozbrojený odpor považuje Zídek za „zcela marginální fenomén, který se týkal několika stovek osob“.¹¹⁸ Z takového náhledu ovšem plynou další otázky: Je popření třetího odboje nutně vyjádřením celkové skepse k protikomunistickému odboji a odporu po únoru 1948? Nebo autenticitu protirežimních vystoupení naplňuje „neozbrojená“ část protikomunistických struktur, která pracovala s politickými nebo zpravodajskými nástroji (jako jsou výzvy, letáky, informační kanály na Západ a podobně), či ji reprezentují principiální

Vrstvení paměti: prvorepublikový pomník obětem Velké války ve Vilémově na Havlíčskobrodsku, rozšířený nejdříve o připomínku obětí druhé světové války a v roce 1994 také obětí a odpůrců komunismu. Poslední vrstvu paměti reprezentuje dedikace: „Obětem násilí a komunistické zvěře v letech 1948–1989. Účastníkům protikomunistického odboje na Vilémovsku“

116 ZÍDEK, Petr: Chiméra třetího odboje. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (18.–19.9.2010), s. 24.

117 Viz též Historik Zídek k Mašínům (viz pozn. 106). Srv. např. ZAHRADNÍČEK, T.: Tragický omyl třetího odboje (viz pozn. 107); TÝŽ: Žádný zákon o odboji. In: *MF Dnes* (25.8.2010), s. 8. Článek je dostupný z webových stránek Muzea České Sibiře: www.ceskasibir.cz/dok/d709.php.

118 Historik Zídek k Mašínům.

morální a občanské postoje zastávané v přímé konfrontaci s násilím režimu (generál Heliodor Píka, Milada Horáková, páter Josef Toufar)?

Vraťme se však k druhé části výše položené otázky, totiž zda oběti ozbrojeného odporu v padesátých letech byly mocenskými oporami režimu. Zde se ukazuje podstatný rozdíl mezi *de facto* náhodnými oběťmi mašínovské skupiny a oběťmi dalších „politických vražd“. V druhém případě pocházely oběti ze zřetelně identifikovatelného okruhu osob, vymezeného právě příslušností k mocenské struktuře režimu. Jakkoli zaujímaly v celkové mocenské hierarchii bezvýznamné postavení, pro obyvatele malých vesnic byli místní komunističtí funkcionáři národních výborů nositeli zcela konkrétní moci a jejich tlak vůči jednotlivcům (v osobní rovině jakkoli motivovaný) mohl nabýt zcela existenčního rozměru. Stejně tak je možné jednoznačně identifikovat s režimem a jeho mocenskou strukturou příslušníky Pohraniční stráže jako protivníky ozbrojených převaděčů a kurýrů.

Když v roce 2010 zveřejnila část historiků kritické stanovisko k připravovanému zákonu o třetím odboji a horní komora parlamentu vzala vzápětí jeho návrh zpět, nepřijala Konfederace politických vězňů tuto iniciativu s pochopením. Nebyla to ostatně příliš překvapivá reakce, uvážíme-li, jak dlouho političtí vězni o takové uznání usilovali (a když se zdálo, že se tím opět odkládá na neurčito), ač zmíněné vyjádření nesměřovalo proti smyslu chystaného legislativního aktu, ba právě naopak.¹¹⁹ Míra vyostření tónu společenské debaty, jež politické prosazení zákona o třetím odboji¹²⁰ provázela, byla vysoká, zřetelně sílila tendence k přivlastňování odbojové paměti a interpretace odbojové minulosti, jakož i jejich politická instrumentalizace. Vládní politici Občanské demokratické strany kritické hlasy ke konceptu třetího odboje srovnávali s komunistickou propagandou,¹²¹ jejich nositele vylučovali z veřejné diskuse;¹²² z vyhraněně antikomunistických pozic zaznívala rétorika o „popíračích“.¹²³ Schválení zákona v červenci 2011 rámovaly největší (a nejvíce medializované) „protestní“ vzpomínkové akty v Babicích a v Čelákovících, jež společně zorganizovaly komunistická strana a Klub českého pohraničí.

Narace, s níž Konfederace politických vězňů od devadesátých let oslovuje společnost a která byla budována především na svědectví politických vězňů z padesátých let

119 Stanovisko upozorňovalo především na diskutabilní kategorizaci odporu a odboje, zejména v souvislosti s tím, jak obtížné bude v praxi takové vymezení spravedlivě rozlišit.

120 K jeho genezi srv. TRUSINA, Šimon: *Analýza přijetí zákona o protikomunistickém odboji a odporu pomocí teorie více proudů*. Magisterská diplomová práce obhájená na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně v roce 2013. Dostupné z: www.is.muni.cz/th/144210/fss_m/DP_Trusina.pdf.

121 Vyjádřil se tak např. premiér Petr Nečas na setkání s představiteli Konfederace politických vězňů (srv. ZÍDEK, P.: *Chiméra třetího odboje*).

122 Reakce ministra obrany Alexandra Vondry na stanovisko historiků k zákonu o třetím odboji (srv. SPURNÝ, Matěj: *Proč se historikům nelíbí zákon o třetím odboji?* In: *Aktuálně.cz* [online]. 2010-12-10 [cit. 2015-09-09]. Dostupné z: blog.aktualne.cz/blogy/matej-spurny-php?itemid=11531).

123 Dokumentarista Martin Vadas v rozhovoru s Josefem Mašínem řadí mezi historiky, „kteří si budují své renomé jako tzv. popírači třetího odboje“, Petra Zídka a Tomáše Zahradníčka (Jsou tři kategorie – odboj, odpor a disent – viz pozn. 87).

a jejich dokumentaci (zejména z doby pražského jara a v exilu),¹²⁴ se ve víceméně neměnné podobě reprodukuje – i ústy politiků a prostřednictvím médií – při nejednoznačnějších výročí či oficiálních příležitostech, jen s mizivou reflexí nových výzkumů, třebaže mnohé tradované výklady jsou za současného stavu poznání již nutně překonané. Nelze tu nevidět paralely s tím, jak s pamětí a narací strážení hranic pracuje Klub českého pohraničí. Ač z odlišných pozic, etablovaly se ve veřejném prostoru dvě normativní paměti, které charakterizuje uzavřenost ve vlastních vybudovaných naracích (pohraničnické a politickovězeňské). Je to paměť prožité minulosti a nepřenositelné zkušenosti, „jejich“ paměť, kterou obě stavovská sdružení (Klub českého pohraničí a Konfederace politických vězňů) dovolují instrumentalizovat politickým subjektům stejné či podobné názorové orientace, ale zdráhají se ji otevřít „všem“ – jiným historiografickým výkladům, jiné společenské reflexi. Obě (o „narušitelích“ hranic jako o nepřátelích socialismu, respektive o aktérech protikomunistického odboje) chtějí přinášet jednoznačný obraz minulosti a jasné poselství o tom, kdo je viníkem a na čí straně stojí dějinná pravda.

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa“ (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

124 Srv. např. RAMBOUSEK, Ota – GRUBER, Ladislav: *Zpráva dokumentační komise K 231*. [Toronto], Členové dokumentační komise K 231 v exilu 1973.

Okupace, přátelská pomoc, devastace

Sovětská armáda 1968–1991 v paměti české společnosti

Marie Černá

Invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a bezprostředně následující události mají své pevné místo v české historiografii i paměti. Jsou obecně považovány za důležitý zlom v dějinách, zároveň nesou silný emotivní náboj, který je řadí vedle ostatních národních tragédií, jakými bylo například obsazení Sudet v roce 1938 či okupace českých zemí Německem v roce 1939. I pro srpnové události roku 1968 se nyní opět zdá nejvhodnější pojem *okupace* – cizí mocností byl v tomto případě Sovětský svaz – a lze snad říct, že panuje i obecná shoda o významových konotacích tohoto pojmu. Mezi nimi do popředí vystupuje mocenská agrese, silové prosazování nadvlády, zasahování do vnitřních záležitostí suverénního státu. Politický význam okupace je tu zřejmý, sdílený a nezpochybňovaný. Následné zhruba dvacetileté období přítomnosti Sovětské armády v Československu¹ bývá dnes také celkem běžně nazýváno okupací, nicméně kontury politických významů této přítomnosti už zdaleka nejsou tak jednoznačné. Při bližším ohledání se dokonce zdá,

1 Mám tím na mysli období od podepsání tzv. Smlouvy o dočasném pobytu (plným názvem Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky) v říjnu 1968, na jejímž základě zůstala na území Československa zhruba sedmdesátitisícová armáda Sovětského svazu, do jejího odsunu, uskutečněného v letech 1990 a 1991 na základě Dohody mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z Československa, podepsané 26. února 1990 v Moskvě (viz PEC-
KA, Jindřich (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 110 n., dokument č. 36).

že všeobecnější konsenzus v tomto smyslu ani neexistuje. Podívejme se na úvod na dva následující příklady.

Kdo přijede do Vysokého Mýta, může si na pamětní desce umístěné na hradbách přečíst nápis: „21. srpna 1968 vtrhla vojska pěti států Varšavské smlouvy do Československa. Ve Vysokém Mýtě byla umístěna silná okupační sovětská posádka i s rodinnými příslušníky. Poslední voják z města odešel 16. července 1990. Město po 22 letech opět svobodně vydechlo.“ Stejně jako jiné místní pamětní desky má i tato připomínat důležité události z historie města. Několik tisíc sovětských vojáků se v roce 1968 na dlouhou dobu usadilo přímo ve městě, je tedy zřejmé, že jejich přítomnost měla pro obyvatele hmatatelné důsledky. Nápis na desce, evokující tíži okupace Sovětskou armádou a úlevu spojenou s jejím odchodem, tedy asi nikoho nepřekvapí.

Naproti tomu na soukromých webových stránkách věnovaných západočeskému městečku Blovice se na přítomnost sovětských vojáků vzpomíná poněkud jinak: jejich soužití s místními obyvateli je vyličeeno jako oboustranně přínosné a obohacující. Takřka jako selanka. Ivan Bystřický, autor dvou článků z roku 2009, se zaštiťuje vzpomínkami pamětníků: „Nikdo z pamětníků, kteří nám svým vyprávěním poskytli materiál k článkům, si na soužití s vojáky nestěžoval.“² V tomto duchu připomíná vzájemné setkávání při příležitosti významných výročí a oficiálních svátků, společné hony, brigády, ochotu sovětských vojáků pomoci českým obyvatelům při nejrůznějších příležitostech, neoficiální vazby, které přetrvaly i po jejich odchodu. Líčení ilustruje také fotografiemi z různých společenských a kulturních akcí.³ V diskusi, která se pod článkem rozvinula, vyčítá jeden ze čtenářů autorovi, že zkresluje situaci, a sám podává výčet negativních aspektů okupace.⁴ Další diskutér si pozitivní vyznění článku vysvětluje autorovou čím dál zřetelnější levicovou orientací.⁵ Když se diskuse stočí k úvahám strategicko-vojenského rázu, které k tomuto brdskému prostoru již tradičně patří, autor se brání: „Víte, záměrně nepíši o zbraních ani raketách. (...) ...jen jsme chtěli vytvořit jakousi protiváhu dnešnímu tisku a seznámit naše občany

2 [BYSTRICKÝ, Ivan]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 1. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-13 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110012>.

3 Tamtéž; [Týž]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-15 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110015>.

4 „Nuto si zopakovat základní fakta. Sovětský svaz nás v rozporu s demokratickými principy v noci na 21. srpna 1968 začal okupovat, uvěznil politické představitele suverénního státu, jeho vojáci zavraždili několik desítek nevinných lidí a způsobili nemalé majetkové škody. Dalších více než dvacet let se zde chovali jako doma, devastovali přírodu i charaktery lidí. (...) Byli a jsou to odporní okupanti a lidé, kteří se s nimi bratřili, by se dodnes měli stydět. (Komentáře ke článku: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto ze dne 15. 11. 2009. Autor: Úslavák. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/comment.php?akce=fullview&cisloclanku=2009110016>.)

5 „Soudruzi mnozí myslivci a soudruzi jézetdáci se s nimi ocucávali, ale Ivanovi to nevadí, protože má komanče rád.“ (Autor: Úslavák, II. In: Tamtéž [online]. 2009-11-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.

se životem vojáků, civilistů a rodinných příslušníků, kteří zde za humny žili 20 let. A je zajímavé, že o tom lidé rádi hovoří a vzpomínají a nejsou to jen komunisté...“⁶

Povznesme se nyní nad žánrovou a stylistickou nesouměřitelnost komunikačních situací oficiální pamětní desky a internetové diskuse a zaměřme se na samotná sdělení. Důležité je, že hladký a jednoznačný význam okupace lze zkomplikovat: odkazem na vyprávění pamětníků, na rozdíl mezi obdobím bezprostředně následujícím po srpnové invazi a dobou následného pobytu vojsk Sovětské armády, odkazem na různou současnou pozici (politickou orientaci) mluvčího, která mimo jiné předpokládá rozdílný pohled na komunistickou minulost, ohledem na různé aspekty okupace – politický, vojenskostrategický, sociální. Připomíná nám to banální pravdu, že paměť – tedy i paměť sovětské okupace – odráží současné politické a jiné střety nebo že (údajně) dominantní paměť mívá také svoji kontra-paměť. V tomto článku přitom nepůjde o to určit, který z obrazů, jež se v současnosti ve vztahu k okupaci Sovětskou armádou objevují, je pravdivější. Ani o to, zda je vlastně pojem „okupace“ vhodný. Jde o to sledovat, jakým obsahem a jakými významy je pojem okupace naplňován, jak je popírán, či naopak vyzdvihován, s čím se pojí, jaké jsou hlavní příběhy, které dávají realitě smysl.

Sama paměť okupace má, jak známo, svoji bouřlivou historii, která se do našeho dnešního pohledu nezbytně promítá. Například tím, že vzpomínání se obvykle rozpadá na tři jakoby oddělená témata či období: srpnovou invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968 a období bezprostředně následující, více než dvacetiletou přítomnost sovětských jednotek a nakonec jejich odsun v letech 1990 a 1991.⁷ Ta se navíc objevují v polistopadové paměťové kultuře i v samotné historiografii s různou intenzitou a mírou zřetelnosti. Srpnová invaze zaujímá v naší paměti jedno z nejvýznamnějších míst, má poměrně stabilní dominantní příběh, hlavní zápletku i kladné a záporné hrdiny. Svoje pevné místo a opakované vzpomínkové akce na místní i celostátní úrovni má už i odsun sovětských vojsk. Řada bývalých posádkových měst či okresů si odchod Sovětské armády pravidelně připomíná články v regionálním tisku, kulatá výročí bývají doprovázena různými pořady, besedami, výstavami, happeningy, oslavami, či dokonce velkoryse pojatými festivaly. Nejméně zřetelně se pak jeví dvacetiletá přítomnost sovětských vojsk, především co se týká jejího politického významu. Totéž je patrné v samotné historiografické produkci, která přirozeně tíhne spíše k zachycení dynamických procesů a změn skrze

6 Autor: Info Blovice [BYSTRICKÝ, Ivan]: Reakce. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.

7 V tomto ohledu je pamětní deska ve Vysokém Mýtě ojedinělá, neboť poukazuje současně na invazi, pobyt i odsun. Většina podobných vzpomínkových artefaktů – pamětních desek a pomníků – připomíná prostřednictvím obětí hlavně počáteční invazi, případně její první výročí v roce 1969. (Viz Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online]. 2015 [cit. 2016-12-10]. Dostupné z: <http://www.pametnimista.usd.cas.cz>.)

dalekosáhlé události, a proto hlavními ohnisky zájmu pro ni zůstávají počátek⁸ a konec okupace,⁹ méně pak okupace v jejím zhruba dvacetiletém trvání.¹⁰ Ta zůstává spíše na periferii odborných úvah, i když (jak jsme viděli) může vzbuzovat

- 8 Vstup vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, události bezprostředně následující stejně jako širší kontext pražského jara patří k nejhutněji popsaným obdobím naší historie. Edicí dokumentů, memoárů, obrazových publikací, studií československé i zahraniční provenience k těmto tématům je nepřehledné množství a není možné ani účelné snažit se je zde přehledně vyjmenovávat. Čtenáře odkazují na zpracovanou bibliografii: BŘEŇOVÁ, Věra: *Pražské jaro '68: Bibliografie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013. Co se týká samotné invaze, nepodrobněji jsou zpracovány její mezinárodněpolitické a vojenské aspekty a také vliv na samotnou československou armádu: viz např. BENČÍK, Antonín: *Operace Dunaj, aneb Internacionální vražda Pražského jara*. Praha, Krutina Jiří – Vacek 2013; FELCMAN, Ondřej: *Invaze a okupace: K úloze SSSR a sovětských vojsk ve vývoji Československa v letech 1968–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; FIDLER, Jiří: 21. 8. 1968 – okupace Československa. Praha, Havran 2003; MACÁK, Milan: *Tváří v tvář okupaci: Příběh čs. vojenské rozvědky v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994; PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy*. Praha, Argo 2004; PECKA, Jindřich: *Sovětská vojska v československém vývoji 1968–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998; POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara 1968, sv. 1: Invaze armád Varšavské smlouvy*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; TÝŽ: *Vojenské řešení Pražského jara 1968, sv. 2: Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010. Samostatné studie byly věnovány obětem vojenské invaze: BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008; FAJMON, Hynek: *Sovětská okupace Československa a její oběti*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005.
- 9 PECKA, Jindřich: *Kronika odsunu sovětských vojsk z Československa (1989–1991)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993; TÝŽ (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty* (viz pozn. 1); NAĐOVIĆ, Svetozár – FOERTSCH, Hartmut – KARÁCSONYI, Imre – OSTROWSKI, Zdzisław: *The Great Withdrawal: Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994*. Bratislava, Ministry of Defence of the Slovak Republic 2005.
- 10 Doposud nejucelenější pokus o zachycení různých aspektů intervence a pobytu sovětských vojsk v Československu představoval projekt „Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968–1991“, realizovaný v první polovině 90. let v Ústavu pro soudobé dějiny. Kolektiv autorů pod vedením Jindřicha Pecky vydal šestnáct sešitů studií, které jsou věnovány různým tématům – ekonomickým aspektům invaze a pobytu vojsk, účasti jednotlivých členských států Varšavské smlouvy na vojenské operaci, vojenským důsledkům invaze, materiálními škodami či obětem. Snažil se také zhodnotit roli sovětských vojáků v procesu tzv. normalizace a na různých místech dokládá přímé vměšování sovětských vojenských představitelů a lokálních komandantů do československého politického dění. Sami autoři však uznávají, že se jim podařilo postihnout ponejvíce fázi bezprostředně následující po intervenci. Nejvýznamnějším výsledkem projektu, který mapuje pobyt sovětských vojsk v Československu od počátku až do konce, je publikace: PECKA, Jindřich a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991: Chronologický přehled*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996. Jde o stručný sumář událostí, jednání, setkání či článků, které se k pobytu sovětských vojsk vztahují, excerpovaných z nejrůznějších archivních i novinových zdrojů. Nejnovější příspěvek k tématu zhruba dvacetiletého pobytu Sovětské armády v Československu se úzce zaměřuje na československé oběti, které v této souvislosti přišly o život: TOMEK,

živou polemiku, která ukazuje, že co do politického významu okupace Sovětskou armádou zdaleka nepanuje společenský konsenzus. Skutečnost, že názory v tomto ohledu mohou volně tékat od jednoho pólu ke druhému, ovšem neznamená, že dnes žádný dominantní narativ o přítomnosti Sovětské armády v Československu neexistuje. Pouze čerpá z jiných zdrojů než z čistě politických významů.

Tento článek je skromným pokusem o zachycení proměn hlavních sdílených významů, které se s přítomností Sovětské armády v českých zemích po srpnu 1968 pojí. Jde mi přitom o postižení té nejobecnější roviny problému, prezentované a zprostředkované především masovými a veřejně přístupnými médii včetně regionálních, jako jsou místní noviny nebo třeba obecní kroniky.¹¹ Právě hlas médií totiž, při veškeré své stereotypnosti, vzhledem k absenci systematictější zaměřené debaty o některých aspektech sovětské okupace ve veřejném prostoru zdaleka převládá. Právě stereotypnost a repetitivnost, s jakými je téma okupace a pobytu Sovětské armády v Československu v médiích ponejvíce pojednáváno, vyjevují kontury před(po)kládaného konsenzu o tom, co je v této souvislosti důležité či samozřejmé.

Srpen 1968 – invaze

Nechci zde opakovat dostatečně známé skutečnosti, jenom připomenou, že podle dostupných svědectví a historických materiálů se pojem *okupace* objevil okamžitě po srpnové invazi vojsk Varšavské smlouvy. Pro většinu lidí nejlépe vyjadřoval situaci, ve které se Československo ocitlo: významově zahrnoval jak vojenské obsazení institucí a fyzického prostoru, tak mocenský akt politické agrese ze strany Sovětského svazu, flagrantní narušení státní suverenity a všeobecné ohrožení svobody a základních lidských práv. Svědčí o tom množství prohlášení vydávaných napříč celou společností, včetně nejvyšších státních a stranických představitelů, stejně jako řada dalších protestních aktivit. Okupace byla bytostně prožívanou a sdílenou realitou, zároveň paralelně dokumentovanou a pojmenovávanou.¹² Z hlediska společnosti šlo nejenom o (politicky beznadějný) protest proti okupaci, ale také o silně emotivní vyjádření národní pospolitosti a jednoty. V tomto smyslu můžeme

Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb, Svět křidel 2015.

- 11 Ve výběru materiálů jsou poněkud výrazněji zastoupeny zdroje z Vysokého Mýta, což je dáno tím, že právě do tohoto místa jsem původně směřovala svůj zájem, vyvolaný výše zmíněnou pamětní deskou. Vzhledem k tomu, že nejde ani tak o případovou studii konkrétního místa jako spíše o zachycení obecnějších aspektů, zahrнула jsem i řadu příkladů z jiných lokalit. Články z regionálního tisku od druhé poloviny 90. let do současnosti jsem vybrala z archivu Newton media na základě klíčových slov „Sovětská armáda“.
- 12 Ještě v roce 1968 vyšla tzv. *Černá kniha*, v níž kolektiv historiků pod vedením Milana Otáhalu a Viléma Prečana bezprostředně zdokumentoval průběh prvních dnů okupace: *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace*. Praha, Historický ústav 1968. Knihu s do slovem Viléma Prečana znovu vydalo nakladatelství Academia v roce 1990.

Po srpnové invazi, Teplice (foto Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

nalézt řadu paralel s konceptualizací listopadové revoluce roku 1989, kterou nabízí americký historik James Krapfl.¹³

I bezprostředně po srpnové invazi se spontánně ustavilo široké národní společenství stmelené odporem proti společnému nepříteli, které rozvíjelo invenční aktivity s idealistickými pohnutkami, směřující k transcendenci dané situace. Základními principy tohoto společenství byly v i srpnu 1968 jednota a nenásilí, jež zakládaly morální převahu v mocensky a silově nerovných politických poměrech. Okupace se tak stala nejenom zdrojem frustrace, ale – zdánlivě paradoxně – také zdrojem národní hrdosti a velkým momentem československé, respektive české historie, který byl již ve své době prožíván jako výjimečný.¹⁴ Okupace ostře nastavila kritéria, na základě kterých byli lidé do nově redefinovaného společenství buď zahrnováni,¹⁵ nebo z něj naopak vylučováni. Společně s okupantem se na scéně opět objevil

13 KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločensvo v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009.

14 „Ukázalo se však, že [okupace] dobré vlastnosti našich národů nezlomila, nýbrž naopak vyburcovala. Celý svět dnes naše národy obdivuje.“ (*Zemědělské noviny* (27.8.1968), citováno podle publikace *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace*. Praha, Academia 1990, s. 286.)

15 O tvůrčím procesu takovéto redefinice svědčí například dobový zápis kronikáře z Vysokého Mýta: „Nejaktivnější složkou byla mládež, ta dlouhohlasatá a tak často zatracovaná.

jeho konceptuální příbuzný – kolaborant a zrádce, kterých se musí společenství střežit, neboť ohrožují jeho jednotu. Projevilo se to jak slavnostně vyhlášenými závazky typu „Nezradíme!“ a varováním před kolaborantstvím, tak nejružnějšími místně uplatňovanými symbolickými či praktickými sankcemi vůči lidem, kteří byli za kolaboranty označeni.

Pobyt sovětských vojsk

Co následovalo v nejbližších měsících a letech po srpnové invazi, je rovněž všeobecně známo. Mimo jiné šlo o mocensky nerovný boj o politický smysl okupace, v němž se průběžně proměňovaly aliance. Postupující „normalizace“ vytlačovala pojem okupace z veřejného prostoru,¹⁶ až nakonec postavila společensky konstitutivní příběh ze srpna 1968 na hlavu. Oficiální verze měla na jedné straně dát přítomnosti jednotek Sovětské armády v zemi nový politický význam, tím že invazi vojsk Varšavské smlouvy označila za bratrskou pomoc v boji proti kontrarevoluci, na druhé straně její politický význam umenšit, tím že ji nazvala dočasným *pobytem*.¹⁷ V důsledku toho bylo zdejší sovětské vojsko na jedné straně heroizováno,¹⁸ na druhé straně politicky banalizováno poukazy na jeho neškodnost, či přímo společenskou přínosnost.¹⁹

Má svůj politický program. Je v něm smysl pro spravedlnost a čest. Jednání vojsk Varšavské smlouvy je silně citově pobouřilo...“ (*Pamětní kniha 1961–1973*, Vysoké Mýto, s. 292. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: http://vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00002&nadpis=CZ_225204010_0381_x00002&strana=1.) Podobně vyznívá zmínka o „nepravděpodobných spojenectvích“, v níž americký historik Jonathan Bolton pracuje se vzpomínkou Václava Havla na výjimečnou spolupráci liberecké radnice s místními vlasatci a trampy (BOLTON, Jonathan: *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Praha, Academia 2015, s. 26 n.).

- 16 Za jeden z klíčových momentů můžeme označit vznik Úřadu pro tisk, rozhlas a televizi v září 1968, který okamžitě vydal zákaz používání pojmů „okupace“ a „okupant“ v souvislosti s vojsky Varšavské smlouvy ve sdělovacích prostředcích (Předmluva k ediční řadě *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*. In: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 16 n.).
- 17 Viz Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky, podepsaná v Praze 16. října 1968.
- 18 Pro zesílení efektu se používalo symbolického prolnutí Rudé armády-osvoboditelky z roku 1945 a Sovětské armády-zachránkyne před chaosem z roku 1968. Dalo se tak poukázat na závazek, který vůči Rudé, resp. Sovětské armádě máme navždy pociťovat. (Viz ČERNÁ, Marie: Se Sovětskou armádou opět na věčné časy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 11 (2014), s. 13–16.)
- 19 Oficiální tisk přinášel zprávy o „družebních“ kulturních a společenských akcích, referoval o koncertech, na kterých vystupovaly sovětské armádní orchestry, o brigádách sovětských vojáků v zemědělských družstvech a podnicích (viz TÁŽ: From „Occupation“ to „Friendly

Sovětské vojáky pomáhají v roce 1970 při výstavbě dětské SOS vesničky na Karlovarsku. Paradoxně SOS vesničky patřily k dědictví pražského jara, později za „normalizace“ se netěšily podpoře politických orgánů (foto Vojenský historický ústav, Praha)

Původní jednota nenásilného protestního společenství se pod tlakem rozpadla a s tím se vytratila i kritéria hodnocení, co je a není ve vztahu k přítomné Sovětské armádě žádoucí. Názorně to dokládá třeba strmý nárůst počtu členů Svazu československo-sovětského přátelství: Ústředí a odnože této organizace, které se po srpnové invazi samy nerozpustily, byly nejdříve považovány za bašty kolaborantství a svaz jako takový byl podle často vyjadřovaného veřejného mínění odsouzen k zániku. Přesto již v roce 1972 zaznamenal více než milion členů²⁰ a jejich počet v dalších letech průběžně stoupal.²¹ Po redefinici toho, kdo a co je hrozbou pro nově nastolený řád, pojem „kolaborant“ zákonitě zmizel ze scény podle logiky, že kde není okupace, není ani kolaborace. *Družba* se sovětskými vojáky se stala nejen oficiální státní politikou, ale také výrazem na obyvatelstvu běžně požadované

Assistance“: The Presence of Soviet Troops in Czechoslovakia after August 1968. In: *Hungarian Historical Review*, roč. 4, č. 1 (2015), s. 114–143).

20 Viz VII. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: *Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 16.–17. června 1972*. Praha, Lidové nakladatelství 1972.

21 V roce 1977 měl SČSP podle vlastních údajů 2 241 617 členů (8. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: *Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 12.–13. prosince 1977*. Praha, Lidové nakladatelství 1978, s. 22).

politické loajality. Ti, kteří trvali na původní verzi příběhu o okupaci (a kolaborantství), byli společensky delegitimizováni, zastrašováni, nejrůznějšími způsoby sankcionováni a šikanováni.

Neznamená to samozřejmě, že by příběh jako takový nebo sám pojem okupace zanikly. Původní politické významy okupace se mohly sdílet v soukromí, v emigraci, v disentu, ale přestaly být celonárodně sdílenou a veřejně komunikovanou realitou. Navíc původní zkušenost okupace byla doplněna o zkušenost, ať už přímou, nebo zprostředkovanou, s dlouhodobou přítomností Sovětské armády, což s sebou pro společnost přinášelo další významy.

Anketa – vzpomínky na přítomnost sovětských vojáků

Jak už jsem naznačila, do roku 1989 byl oficiální obraz Sovětské armády ponejvíce buď heroický, anebo idylický. V důsledku toho mohla být řada problematických či konfliktních momentů, které s sebou dislokace sovětských posádek nesla, pro místní obyvatele sice zjevná, ale na úrovni mediální prezentace nesdělitelná. Svoje případné negativní zkušenosti si obyvatelé nechávali pro sebe nebo se domáhali nápravy u příslušných úřadů a orgánů soukromě bez jakékoliv publicity. Totéž platilo pro místní úřady v jejich případných sporech či konfliktech se sovětskými posádkami. Určitou sondu do způsobů, jak jejich přítomnost obyvatelé prožívali a jaké významy soužití s nimi přikládali, může dnes poskytnout retrospektivní pohled. Například v regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě uspořádali v roce 2008²² anketu mezi obyvateli z blízkého okolí o jejich zkušenostech se sovětskými vojáky.²³ Dostupný vzorek podivuhodně reprezentuje škálu zkušeností a hodnocení, od výroků pozitivních přes neutrální až po vysloveně negativní: „Za celou dobu jsem se nesetkal s arogantním velitelem ani s nemístným jednáním. (...) Každopádně existovala a převažovala pozitivní forma spolupráce.“ (M. A.) – „Nelze hovořit o neshodách ... v mnohých rodinách byli zváni jako hosté.“ (M. B.) – „V Kerharticích nikomu nevadili, protože nikam nechodili.“ (Ž. A.) – „Já osobně jsem byl permanentně nespokojen jako občan – vnímal jsem je jako okupanty, kteří byli prostě všude a nešlo je přehlédnout.“ (M. C.) – „Jejich pobyt se mi vryl do paměti, protože se nejednalo o nic příjemného. Zůstaly mi nepříjemné vzpomínky. (...) Dodnes si nesu nepříjemné vzpomínky i v souvislosti se zkreslováním skutečnosti v denním tisku, rozhlasu apod.“ (Ž. B.)

22 Bylo to při příležitosti výstavy „Bratříčku, zavírej vrátka: Rok 1968 a dvacet let sovětské okupace na území dnešního pardubického kraje“.

23 Lidé v anketě odpovídali na předem dané otevřené otázky vztahující se k osobním zkušenostem s pobytem sovětských vojsk a postojům k němu, ke vzájemným kontaktům a formám spolupráce atd. Vyplněné dotazníky jsou uloženy v muzeu a staly se součástí materiálů shromažďovaných k historii sovětské posádky v regionu, ke které se muzeum různými akcemi vrací. Za poskytnutí asi třicítky vyplněných dotazníků děkuji pracovníku muzea Zdeňku Horákovi. I když je v některých dotaznících uvedeno jméno respondenta, pro účely svého článku všechny výpovědi anonymizuji a používám pouze smyšlené iniciály.

Slavnostní shromáždění na počest Sovětské armády v roce 1975 v domě kultury v Milovicích (foto Vojenský historický ústav)

Na tomto místě nejde ani tak o hlubší analýzu dalších souvislostí podobných postojů. Ty se jistě také odvíjely od profesně-sociálního statusu, který do určité míry ovlivňoval také formu a míru kontaktu, a tím i žitou zkušenost. Spíše mi jde o to ukázat, že přítomnost sovětské posádky a jí přikládané významy společnost potenciálně rozdělovaly. Někteří dotázaní poukazují na konkrétní projevy přítomnosti sovětské posádky, a ty pak hodnotí spíše pozitivně (možnost nakupovat v posádkových obchodech, vzájemně výhodný obchod, brigády vojáků), nebo naopak negativně (drobné krádeže vojáků, vykupování zboží sovětskými důstojníky, dopravní nehody). Jiní respondenti vnímají cizí vojáky ve svém bývalém okolí v širších politických souvislostech, jako reprezentanty moci, kteří pomáhali udržovat určitý politický řád. Další zase naopak tento mocensko-politický rámec explicitně odmítají. Z tohoto odlišného vnímání pak přirozeně plyne i rozdílné hodnocení vzájemných kontaktů mezi českými obyvateli a sovětskými důstojníky a vojáky. Část obyvatel vzpomíná na neformální styky a přátelství s rodinami sovětských důstojníků, které přetrvávaly i po jejich odchodu: „Další moje vzpomínka je na důstojníka Vladimíra P. ... jehož rodina chodila k nám na návštěvu a po návratu domů přicházely od nich dopisy z Oděsy i s pozváním na návštěvu.“ (M. B.) Jiní dotázaní zmiňují vynucovaný, formalizovaný kontakt: „Jako studentka na gymnáziu jsem musela chodit na různé kulturní akce. Jednalo se většinou o akce zaměřené na oslavu sovětských státních

Prvomájový průvod v Trutnově v roce 1975 za účasti sovětských vojáků z místní posádky (foto Státní okresní archiv Trutnov)

výročí.“ (Ž. C.) Někteří přitom vnímají tento formalizovaný kontakt jako osobní pragmatickou volbu: „V Červené Vodě byli i lidé, kteří se pravidelně účastnili jejich oslav, protože z toho měli užitek – najedli se a měli ‘čárku’, politické body. (...) Většinou se ale o Sovětech hovořilo jako o Rusácích, okupantech, kteří tu nejsou vítáni.“ (Ž. A.) Další v tomto jednání spatřují mravní selhání: „Nejvíc mi vadilo, jak se změnili a přidali na sovětskou stranu Češi.“ (M. A.)

Jak už o tom byla zmínka, vzhledem k tomu, že „družba“ se stala požadovaným projevem politické loajality, souvisely její konkrétní projevy také s vlastním postavením každého člověka.²⁴ Hranice toho, co se považovalo v souvislosti s „družbou“ a ve vztahu k sovětským vojákům za slušné, za nutné zlo, či už za nemorální (tedy kolaboraci), nebyla pevná ani o ní nepanovala společenská shoda.²⁵ Bezespору se

24 Jak se lapidárně vyjádřila jedna z respondentek: „Kulturní a společenské styky měli funkcionáři, lidé jezdili do prodejny v Červené Vodě a ve Vysokém Mýtě pro nedostatkové potraviny.“ (Ž. A.)

25 To je samozřejmě mnohem obecnější poznatek o vztahu k okupačním silám, jak dokládají například studie zabývající se poválečným retribučním soudnictvím: „Všude zápasily soudy s definicí kolaborace.“ (DEÁK, István: Introduction. In: DEÁK, István – GROSS, Jan Tomasz – JUDT, Tony: *The politics of retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2000, s. 10.) Podobně vyznívají studie z českého prostředí (viz např. FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném*

také významně proměnila v čase. Nicméně je zřejmé, že přítomnost Sovětské armády potenciálně vyvolávala s různou intenzitou kladené otázky morálního charakteru, na které neexistovaly jednotné odpovědi.

Obyvatelé také celkem zřetelně rozlišovali mezi důstojníky a řadovými vojíny: „Prostí vojáci dost často pomáhali při zemědělských pracích. (...) Ti lidem nevadili. Ale důstojníky a jejich ženy rádi neměli. Byl dost častý obrázek: důstojník se ženou a za ním s velkým kufrem vojín-sluha.“ (Ž. D.) Sovětská řadová vojína byla často vnímána jako bezmocná a bědná oběť utlačovatelského systému, který na ně dopadá mnohem hůře než na samotné české občany. Příběhy o krutém zacházení důstojníků s prostými vojáky se stávaly legendami, které kolovaly mezi obyvateli.²⁶ Posilovaly solidaritu s vojínem, jejíž projevy tak mohly být z morálních úsudků o případné kolaboraci vyjmuty. Tím se ovšem dále komplikovalo už tak nejednoznačné vnímání Sovětské armády coby armády okupační. Na druhé straně posilovaly obraz Sovětské armády jako bezohledné orientální despocie, která se obrací také proti vlastním lidem. Tato bezohlednost však měla ještě další rozměr, na jehož negativních důsledcích se zpětně shoduje většina respondentů, a tím byl vztah k okolí, k využívanému prostoru, objektům i přírodě. Právě tento aspekt později sehrál klíčovou roli v další fázi hledání významu okupace.

Odchod, odchod, odchod

Představitelé „normalizačního“ režimu založili svoje politické bytí na příběhu o Sovětské armádě, která nám v roce 1968 bratrsky pomohla v boji proti kontrarevoluci. Vzhledem k tomu, že na této verzi trvali do posledních chvil,²⁷ listopadové události roku 1989 automaticky otevřely i téma invaze a přítomnosti sovětských vojáků v zemi. Distance od dosavadního politického kurzu se odbývala i uvnitř tehdejších politických struktur prostřednictvím veřejně deklarované reinterpetace srpna 1968.²⁸ Přítomnost sovětských vojáků v zemi se stala neospravedlnitelným reliktem předlistopadové politiky, byla prohlášena za „jeden z nejpalčivějších

Československu. Praha, Academia 2010; KMOCH, Pavel: *Provinění proti národní cti: „Malá retribuce“ v českých zemích a Trestní nalézací komise v Benešově u Prahy*. Praha, Academia 2015).

26 „Bydlel jsem naproti kasárnám, kde byla vojenská nemocnice, a tamodtud byl často slyšet nářek, na dvoře kasáren byly sudy s vodou – do nich museli v zimě lézt za trest vojáci – to tvrdili ti z Mýtáků, kteří se dostali do kasáren v rámci zásobování.“ (M. E.)

27 Ještě v srpnu 1989 označilo československé Federální shromáždění omluvu polského Sejmu za polskou účast na srpnové intervenci za vměšování do vnitřních záležitostí státu (PEČKA, J. a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991*, s. 140 – viz pozn. 10).

28 O nutnosti přehodnotit události roku 1968 se zmínil tehdejší předseda federální vlády Ladislav Adamec už 29. listopadu 1989. Jím sestavený nový kabinet stačil během své několikadenní existence prohlásit 3. prosince 1989 srpnovou invazi za „porušení norem vztahů mezi suverénními státy“ a učinit první kroky v jednání se sovětskou stranou o odsunu vojsk. Federální shromáždění Československé socialistické republiky odsoudilo intervenci vojsk Varšavské smlouvy 12. prosince 1989. (*Tamtéž*, s. 142 n.)

Podobné demonstrace za odchod Sovětské armády jako tato dne 23. ledna 1990 ve Vysokém Mýtě se konaly po pádu komunistického režimu v mnoha československých městech (foto Stanislav Loskot, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

problémů našeho státu²⁹ a už v lednu 1990 započala jednání se sovětskou stranou o jejich odchodu.³⁰ „Dočasný pobyt“ mohl být znovu nazván okupací.

Společnost sice byla do listopadu 1989 ve vztahu k Sovětské armádě nejednotná, přesto se poté právě požadavek jejího odchodu stal důležitým prvkem národního konsenzu. A to nejenom politického,³¹ ale celospolečenského. Aby se tak stalo, musel být původní význam okupace (se všemi jeho morálními nároky a důsledky) z roku 1968 aktualizován o dvacetiletou přítomnost sovětských vojáků v zemi. Jeho

29 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 88, dokument č. 22 – Návrh poslance Michaela Kocába plenární schůzi Federálního shromáždění ČSFR, aby smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa z roku 1968 byla prohlášena za neplatnou od samého počátku, 23.1.1990, Praha (viz pozn. 9).

30 K politickému jednání o odsunu sovětských vojsk a jeho vývoji viz *tamtéž*; ŠEDIVÝ, Jaroslav: *Černínský palác v roce nula: Ze zákulisí polistopadové zahraniční politiky*. Praha, Ivo Železný 1997; KOSOVÁ, Jana: *Odchod sovětských vojsk z území Německa, Československa a Polska*. Diplomová práce, obhájená v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v roce 2012.

31 Vůči odsunu Sovětské armády „byl postoj celé české politiky jednomyslný. (...) Odsun byla poslední akce národního konsenzu.“ (KOCÁB, Michael: *Když nebyl čas na hraní: Vzpomínky na revoluci, odsun Sovětů, na Václava Havla, Franka Zappu, na sebe, na všechno možné*. Řitka, Daranus 2009, s. 58 n.)

prostý přenos do roku 1990 by byl anachronismem, který by navíc ohrozil národní jednotu, protože by – tak jako každá jiná okupace – v politickém smyslu slova vznesl otázku kolaborace.³² Ne že by tento původní význam z veřejné scény zmizel docela, spíš byl doplněn a překryt jinými významy.

Hlavní vlna místních prohlášení a masových vystoupení požadujících urychlený odchod sovětských vojsk přišla po zahájení vládních jednání o této záležitosti v lednu 1990. Lidé v nich vyjadřovali zásadní podporu vládě v jejím postupu, zároveň dávali okupaci smysl, na kterém se mohla většina společnosti shodnout, bez ohledu na to, jaký měl kdo předtím k Sovětské armádě vztah. Hlavní důraz byl totiž kladen na uzurpaci životního prostoru. Poněkud abstraktní politický význam okupace, odkazující na srpen 1968 a následnou „normalizaci“, a zjevný význam bezpečnostně-strategický³³ se regionálně propojily s žitým materiálním a ekologickým rozměrem. Do popředí se dostala skutečnost, že sovětsí vojáci zabírají území, byty, půdu, rozpínají se, zatěžují zdroje, zamořují a ruší vojenskou technikou svoje okolí a vykupují zboží, čímž významně ovlivňují kvalitu života místních obyvatel. „Dvacet let trpí obyvatelé tohoto sídliště výfukovými plyny z tanků, které mají sovětsí vojáci puštěny třeba celé dny. Pro občany to znamená, že nelze otevřít okna, a přesto v bytech to páchne po naftě. Druhým problémem je nesmírný hluk, který je mnohdy určitě nad přípustnou hlukovou normou,“ píše například představitel trutnovského Občanského fóra v dopise z února 1990 ministru zahraničí Jiřímu Dienstbierovi.³⁴ Na mnoho různých způsobů je vyjadřován názor, že sovětsí vojáci „ukrajují velký kus krajíce z našeho bochníku“.³⁵ Změněná politická situace tak umožnila z odchodu sovětských vojsk učinit „spravedlivý požadavek“, o kterém není nutno diskutovat. Jak se vyjádřil mluvčí Občanského fóra z Benátek nad Jizerou na demonstraci za odchod Sovětské armády v Lysé nad Labem: „My, až se tu rozejdeme, tak na to musíme pořád myslet, odchod, odchod, odchod, jinak to není možný.“³⁶

32 V případě sovětské okupace se veřejné pokusy o jakoukoliv retribuci a s ní spojené otázky trestněprávní či morální spoluzodpovědnosti zastavily u hrstky představitelů bývalého režimu. Ti byli souzeni v souvislosti s tzv. zvacím dopisem (Vasil Biľak), s přípravou tzv. dělnicko-rolnické vlády (Miloš Jakeš, Jozef Lenárt) či s pokynem přerušit vysílání Československého rozhlasu v noci 21. srpna (Karel Hoffmann). Všichni tito funkcionáři čelili obvinění z vlastizrady, nakonec byl v roce 2003 odsouzen pouze Karel Hoffmann za sabotáž. Všem těmto táhlým kauzám byla věnována poměrně velká mediální pozornost.

33 Viz BRABEC, Jan – SPURNÝ, Jaroslav: Sovětská vojska: Okupace neskončila In: *Respekt*, roč. 2, č. 6 (4.2.–10.2.1991), s. 4; BRABEC, Jan: Milovice, strategický bod: Výspa obrany socialismu. In: *Tamtéž*, č. 11 (11.–17.3.1991), s. 7 n.

34 *Kronika města Trutnova 1990*, s. 35. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: http:// vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publicace-trutnov/?adresar=CZ_225105010_796_p786&strana=85&nadpis=Kronika%20m%C4%9Bsta%20Trutnova%201990.

35 Nechtějí už zlobit. In: *Mladoboleslavsko* (19.4.1990).

36 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 95, dokument č. 27 – Rozhovor redaktora městského Zpravodaje s účastníky demonstrace za odchod Sovětské armády z Československa, 3.2.1990, Lysá nad Labem.

Účastníci protestního lampionového průvodu ve Vysokém Mýtě 15. února 1990 požadovali předání budovy, v níž místní posádka Sovětské armády zřídila muzeum bojové slávy, pro účely lidové školy umění (foto Zdeněk Mauer, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

Odsun Sovětské armády znamenal pro řadu posádkových měst příležitost skoncovat s vojenskou historií. Vytvářejí tedy tlak na politickou reprezentaci, požadují navrácení okupovaného prostoru a převod vojenského majetku, především bytů po sovětských důstojnících, do civilní správy.³⁷ Tento akt lze chápat jako odčinění „utrpeného příkoří“.³⁸ Vize znovunabytí zabraného prostoru, příslib zlepšení

37 Jednoznačné požadavky obyvatel našeho okresního města. In: *Mladoboleslavsko* (31.1.1990); PEČKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 91 n., dokument č. 24 – Prohlášení místního Občanského fóra k odsunu sovětských vojsk, 30.1.1990, Lázně Bohdaneč; *tamtéž*, s. 92, dokument č. 25 – Prohlášení účastníků manifestace za odchod sovětských vojsk z města, 31.1.1990, Jeseník; *tamtéž*, s. 98 n., dokument č. 30 – Výzva Občanského fóra Velké Bystřice k podpoře požadavku na osvobození výcvikového prostoru Libavá od všech vojenských činností a zařízení, 8.2.1990, Velká Bystřice.

38 „Ve městě Vysokém Mýtě nebudou do budoucna umístěny vojenské posádky náhradou za vytrpěné příkoří minulých let.“ (*Kronika města Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: <http://vychodoceskearchivy.cz/>

bytové situace, využití dosavadních vojenských objektů pro důstojné civilní účely ve zdravotnictví, školství či občanských službách, to vše představovalo na lokální úrovni významný mobilizační moment, který lidi sjednotil v aktivně projevovaném odporu proti přítomnosti Sovětské armády. Zároveň byly tyto aspirace vyjádřením nadějí, které si lidé s budoucností spojovali.³⁹

Devastace

Orientací na hmotné následky dlouholeté přítomnosti Sovětské armády, na otázky spojené se správou a s převodem objektů po jejím užívání dostala okupace další důležitý význam. Tím hlavním, na co se začalo poukazovat, byla *devastace*. Regionální i celostátní média přinášejí od jara 1990 reportáže o ekologické situaci v místech sovětských posádek, píše se o „dvacetiletém ničení přírody“.⁴⁰ Na různých úrovních sestavované komise občanů, politiků a odborníků monitorují situaci v nově zpřístupněných objektech sovětských kasáren a vojenských prostorech, evidují škody na československém majetku, prozkoumávají míru znečištění půdy a podzemních vod, zjišťují rozsah a nebezpečnost černých skládek, vyčíslují náklady na jejich sanaci, ohledávají budovy postavené sovětskými vojáky a podobně. S velkým úsilím vyčíslené ekologické a jiné škody sice nakonec nebyly sovětskou stranou nikdy placeny, ale podtrhávaly naléhavost problému a nutnost odchodu Sovětské armády.

Evidence a kvantifikace škod po Sovětské armádě na jednu stranu zapadaly do rámce „odhalování“ zločinů komunismu a do mnohem obecnějšího obrazu „spálené země“, čímž přispívaly k distanci od minulosti. Na druhou stranu s sebou přinášely odstup od kulturně cizorodého prvku, nežádka popisovaného v termínech (kulturního) šoku: „V lese, kousek nad obcí Mrklesy, kam po tolika letech zákazu poprvé vkročili místní občané, byli šokováni. První, o co zakopli, byl zpola zahrabaný kanystr s benzinem...“⁴¹ „Šok zažili pracovníci, kteří se tam (do bývalé sovětské školy – pozn. autorky) šli podívat – zničený nábytek, rozmlácené dveře, otlučené omítky, zcela zničené sociálky, dílny.“⁴² V této souvislosti se spíše než o „okupantech“ hovoří o „nezvaných hostech“, jejichž civilizační úroveň se mívá s místním standardem: „Po nezbytné nutné dvojnásobné deratizaci proti hmyzu tu měli včera plné ruce práce hlavně elektrikáři. Sovětští nájemníci totiž poškodili převážnou část elektrických zásuvek – prostě si je vytržením jednoho kolíku

ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00003&nadpis=CZ_225204010_0381_x00003&strana=1.)

39 V souvislosti s bývalými vojenskými objekty se psalo například o studii „městečka finského typu“ v Milovicích (Sověti předávají objekty. In: *Mladoboleslavsko*, 6.2.1991) nebo o „studentském městečku“ na místě bývalých kasáren v Krnově, kde mělo vzniknout „dostatečně velké stravovací zařízení, zdravotní středisko, moderní sportoviště i kulturní zázemí“ (Z kasáren studentské městečko. In: *Práce*, 27.4.1990).

40 Plechy se uklidí... In: *Obrana lidu* (17.3.1990).

41 Po nás potopa. In: *Práce* (5.3.1990).

42 Lesy zatím nepřístupné. In: *Tamtéž* (4.4.1990).

Sovětské posádky se usídlily i v historicky cenných objektech, jako tomu bylo v děčtinském zámku. Snímek je z roku 1990 nebo 1991 (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

‘přizpůsobili’ svým spotřebičům.⁴³ V souvislosti se Sovětskou armádou bylo možné navázat na předchozí dlouholetou tradici zobrazování Ruska a Sovětského svazu jako civilizačně zaostalé východní země, jež byla v období komunismu oficiálně překryta obrazem země zaslíbené a pokrokové.⁴⁴ Škody a nepořádek způsobené sovětskými vojáky mnozí vnímali jako projev sovětské necivilizovanosti a nekulturnosti, což odpovídalo i obecně sdíleným představám o relativně vyšší kultuře a vyspělosti českého národa ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi.⁴⁵ „Promáčené stropy, okna zasekaná zatlučenými hřebíky, tekoucí vodovodní baterie, pokud vůbec zůstaly, elektroinstalace vytrhaná, vytrhané obklady, keramická dlažba, WC, veškeré kování, jídelna této okupantské armády byla japonskou novinářkou považována za kravín. Země prosáklá naftou, všude černé stavby, tzn. stavby postavené bez jakéhokoliv souhlasu našich orgánů. (...) Sami na sobě vidíme, co s námi udělali komunisté za 40 let, a to jsme byli jedním z nejvyspělejších národů

43 Z kasáren studentské městečko. In: *Tamtéž* (27.4.1990).

44 Viz HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha, Scriptorium 2015, s. 75–86.

45 Srv. SNIEGON, Tomáš: Historie ve znovuzrozené volné soutěži: Česká a slovenská postkomunistická transformace a její dominantní historické příběhy. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 200–231.

Evropy. Nemůžeme se proto divit lidem z velké ruské země, kde vládnu komunisté už 75 let, a předtím byla ruská země ve stadiu zaostalého feudalismu.“⁴⁶

Přebírání prostor a objektů po Sovětské armádě tak na symbolické rovině představovalo jejich vytržení ze (sovětského) chaosu. Následná rekonstrukce a očista je měly navrátit do (našeho) civilizačně vyššího řádu: „S hrůzou, která po nich zůstane, si už poradíme.“⁴⁷ V tomto kontextu mohl být odchod Sovětské armády z Československa vnímán jako jednoznačný akt skoncování s určitou kapitolou komunistické minulosti a důležitý milník zdejší politické a společenské transformace. Z hlediska celostátní i lokální politiky šlo o úspěch, který si s pravidelnými výročími můžeme připomínat.

Dědictví

Odsun sovětských vojáků ukončil jejich faktické působení na území Československa a rozčlenil s tím spjaté vzpomínky jeho obyvatel do tří víceméně samostatných epizod – dramatické invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, dlouhodobého pobytu Sovětské armády v zemi a jejího odchodu v letech 1990 a 1991. Zároveň s tím se však začala datovat nová významná kapitola, a tou je *dědictví* po Sovětské armádě. Píše-li se v tisku později o Sovětské armádě, tak nejčastěji právě s tímto akcentem. Problém byl samozřejmě nastíněn již v průběhu odcházení okupačního vojska, kdy se otvíraly nejrůznější tajemné komnaty, odhalovaly se jím způsobené škody a zjišťoval rozsah devastace. Již tehdy bylo zřejmé, že s odchodem Sovětské armády vlastně příběh jejího působení v zemi zdaleka nekončí.⁴⁸ Zatímco však na počátku devadesátých let byl náhled na celou věc spojen s obavami, ale také s dobovým optimismem, že po odchodu se s následky nějak vyrovnáme a stop po Sovětské armádě se zbavíme, s přibývajícím časem a táhnoucími se problémy se její přítomnost nepřestává připomínat, a to i více než dvacet let od okamžiku, kdy Československo opustil poslední její voják.

Ústředním motivem tohoto dědictví zůstává právě devastace. Její spojení se Sovětskou armádou se stalo samozřejmostí a obecně sdíleným předpokladem, který nemusí být nijak zdůvodňován ani se nezpochybňuje: „Cenné malby byly objeveny při rekonstrukci kostela, který zdevastovala sovětská armáda, jež v Ralsku za minulého režimu sídlila.“⁴⁹ „Po letech devastace během pobytu sovětských vojáků, kteří měli na zámku posádku, byly pískovcové nádrže fontán zničené, jedna úplně

46 *Kronika města Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65 (viz pozn. 38).

47 *Tamtéž*, s. 57.

48 „Vojenské objekty budou do tří měsíců předány, ale starosti rozhodně nebudou...“ (Co s hlavní budovou kasáren 9. května. In: *Mladoboleslavsko*, 20.2.1991.)

49 V kostele, který zničila sovětská armáda, objevili vzácné gotické malby. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (28.7.2014).

Část panelového sídliště po Sovětské armádě v Ploužnici v bývalém vojenském prostoru Ralsko. Domy vlastní město Mimoň, část jich nechalo rekonstruovat a nabízí zde levné byty sociálně slabým občanům. Postupně tak vzniká sociálně vyloučená lokalita, víceméně odříznutá od okolního světa (foto Barbora Spalová)

rozlomená.⁵⁰ Teprve rekonstrukce, která zahladí stopy po Sovětské armádě,⁵¹ je konečnou tečkou za jejím neblahým působením. Prostor či objekt, který doposud neprošel podobným procesem integrace (skrze úklid, dekontaminaci, sanaci, rekonstrukci nebo přímo destrukci), provokuje jako pozůstatek Sovětské armády a zůstává rušivým, cizorodým prvkem: „Sídliště na Lužci se v současné době stává úhledným místem města s řadou zajímavých objektů. (...) Takřka jediným bolákem tohoto sídliště, bývalé bašty okupačních vojsk, je v současné době objekt bývalého kulturního domu Sovětské armády.“⁵²

Dědictví po Sovětské armádě je tedy do velké míry výzvou pro lokální politiky, zdrojem jejich případné hrdosti a úspěchu,⁵³ ale také dlouhodobých problémů a frustrace.

50 V děčínských kašnách zdevastovaných sovětskou armádou opět poteče voda. In: *MF Dnes*, vydání pro Ústí nad Labem (3.5.2013).

51 Viz názvy článků jako „Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí“ (in: *Teplický deník*, 22.3.2010).

52 Kulturní dům Sovětské armády snad přestane hyzdit sídliště na Lužci. In: *Pardubické noviny* (25.11.1998).

53 Například během oslav desátého výročí odchodu Sovětské armády z Vysokého Mýta se mohli účastníci projet speciálně vypraveným autobusem po bývalé zóně sovětské posádky a udělat si tak „obrázek o tom, co se podařilo napravit a zlepšit“ (Město se hodně změnilo za deset let po odchodu sovětské armády. In: *Orlický deník*, 28.8.2000). Festival svobody, který se ve městě konal na počest dvacetiletého výročí odchodu sovětských vojsk, byl

Soudobá historie bývalých posádkových měst je mimo jiné prezentována jako zvládání pozůstatků po Sovětské armádě, které může být úspěšné (Vysoké Mýto, Turnov, Frenštát pod Radhoštěm) či (prozatím) neúspěšné (například Ralsko). Vzpomínkové akce k výročí odchodu sovětských vojsk obvykle rekapitulují, co se za tu dobu změnilo. Rekonstrukce prostor a objektů po „nezvaných hostech“, tedy jejich přizpůsobení zdejším technickým a estetickým normám, je téměř vždy líčena jako převod nižší kulturně-civilizační formy na vyšší: „V současné době se bourá část objektu zvaného ‘kachlíkárna’, který bude v konečné fázi přebudován na bytový dům s osmadvaceti byty.“⁵⁴ „Zdravíme pilně pracující dělníky a chválíme zelenkavé kachličky, které změnily záchod hrůzy, který tu zbyl po sovětských vojácích, v moderní toalety, které budou moci využívat i vozičkáři.“⁵⁵ Často dlouhá a strastiplná cesta k úspěšné rekonstrukci či revitalizaci je sice také příběhem o peripetiích polistopadové transformace,⁵⁶ nikdy ovšem přitom nechybí důraz na problematičnost dědictví, které nám zde Sovětská armáda zanechala. To často zůstává v prvním plánu i po více než dvaceti letech české správy a místního nakládání s převzatými prostory a objekty.⁵⁷

Soužití se sovětskými vojáky

Soužití obyvatel se sovětskými vojáky se tematizuje výrazně méně, nicméně lze vysledovat několik stále se opakujících vzorců, do kterých bývají vzpomínky pamětníků v mediální rovině zasazovány. I v tomto ohledu existuje jednoznačná kontinuita s tím, jak byla okupační armáda zobrazována na počátku devadesátých let. Mezi nejčastější motivy patří odkazy na problémy v soužití s posádkami Sovětské armády, na jejich okupování fyzického prostředí a nevhodné, rušivé chování, na nepořádek, znečišťování okolí, porušování nejrůznějších pravidel a norem včetně bezpečnostních. Zpětně je tento obraz „nezvaných hostů“ ještě posílen soudobými paralelami

příležitostí vzpomenout „roky tvrdé práce a nápravy škod“ a rok 2010 byl vedením města označen za „výrazný milník ve vysokomýtských dějinách“, protože město už „nenese stopy pobytu sovětských vojsk“ (KONIČEK, Jiří: Festival jako oslava svobody. In: *Orlický deník.cz* [online], 2010-03-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://orlicky.denik.cz/kultura_region/festival-jako-oslava-svobody20100309.html).

54 Obec opravila byty po Sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Pardubický kraj (21.9.2000).

55 Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí. In: *Teplický deník* (22.3.2010).

56 „Ostuda olomoucké městské části Nový Svět, dva panelové domy po Sovětské armádě, které sice začal po revoluci opravovat jeden z podnikatelů, ovšem nikdy rekonstrukci nedokončil, se možná v budoucnu dočkají nájemníků.“ (Olomoucká radnice chce koupit domy po Sovětské armádě. In: *Olomoucký den*, 6.12.2001.)

57 Viz např. Z Ralska zmizí jedy, které tu v zemi zůstaly po sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (11.7.2014); Turnov uklidí zbytky po sovětské armádě. In: *Deník Pojizeří* (23.5.2006). V obou těchto a mnoha podobných případech se sice píše také o černých skládkách, které se v bývalých vojenských prostorech v posledních letech rozšířily, nicméně v titulcích a v prvním plánu sdělení stále zůstávají škody, které tu zanechala Sovětská armáda.

s „nepřízřusobivými“ občany: „O nelehkém soužití se Sovětskou armádou vypovídá dokument, který do redakce Orlického deníku zaslal David Macků s poznámkou: ‘Před 25 lety jsem se seznámil s jednou slečnou z Vysokého Mýta a od ní mám i tento 25 let starý dokument týkající se tehdejšího řešení sporů s nepřízřusobivými příslušníky SA a jejich rodin.’“⁵⁸ Tomu odpovídá i časté poukazování na jiný kulturní, civilizační a ekonomický standard sovětských vojáků, který měl svoje svébytné projevy: „Domy si sověti (*sic*)⁵⁹ stavěli podle svého, a tak také vypadaly. Některé byty neměly odpady, na některém poschodí byl záchod pro celé patro. Stěny byly křivé a místnosti byly dokonce postavené v rozdílné úrovni, jedna výš, jedna níž.“⁶⁰ Opakovaně se objevují vzpomínky na vykupování obchodů sovětskými důstojníky, na „oficírské paničky“ a „Rusky v kožiších“, na používání novin místo záclon, na vojenské sluhy: „Rusky chodily v kožiších do města vykupovat obchody. Peněz měly vřady dostatek. Nákupy jim nosili jako přinestaškové prostí vojáci.“⁶¹ „Sovětské paničky bývaly nafintěné a linul se z nich typický zápach jejich voňavek. Vojáci jim dělali pucfleky, nosili hromady nákupů. Obchody ve městě byly vyplundrované.“⁶² Vzpomíná se také na bídu řadových vojáků: „Udělali nám pak dokonce vojenskou přehlídku. Vojáci nastoupili, mnozí v bagančatech, co pamatovala ještě válku. Velitelé ukazovali i vnitřní vybavení. Byla to hrozná bída.“⁶³

Obrazy, které se v souvislosti se Sovětskou armádou při různých příležitostech evokují, se týkají nestejně míry kulturnosti, civilizovanosti, vzdělanosti a demokratičnosti, jež dělí sovětské vojáky jakožto představitele „těch druhých“ od „nás“. Vizualně jsou tyto obrazy podporovány sériemi fotografií, které vznikaly během odsunu Sovětské armády a jež média běžně přejímají.⁶⁴ Vybydlené vojenské ubikace, špína a nepořádek se v nich snoubí s agresivní estetikou politických hesel a letargií řadových vojáků. Působí jako z jiného světa.⁶⁵ Pobyt sovětských vojsk tak nabývá

58 1968–1990: Sovětská armáda ve Vysokém Mýtě. In: *Orlický deník* (21.8.2014).

59 Obecně se píše nebo hovoří v souvislosti se Sovětskou armádou o Sovětech či o Rusech, k dalšímu etnickému rozlišování až na výjimky nedochází.

60 Ruská čtvrť v Olomouci byla za betonovou zdí. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/ruska-ctvrt-v-olomouci-byla-za-betonovou-zdi--848611.

61 Sovětská armáda vnikla do okresu rovněž s tanky. In: *Bruntálský a krnovský deník* (23.8.2006).

62 „Ivani“ konečně šli: Před 25 lety začal ve Frenštátu odsun Sovětů. In: ČT 24 [online]. 2015-02-26 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/regiony/302880-ivani-konecne-sli-pred-25-lety-zacal-ve-frenstatu-odsun-sovetu/>.

63 *Tamtéž*.

64 Jde především o fotografie Dany Kyndrové, Karla Cudlína a Vojty Dukáta. Viz např. KYN-DROVÁ, Dana: *Odchod sovětských vojsk 1990–1991*. Praha, Kant 2003.

65 K vernisáži pražské výstavy autorů Karla Cudlína, Vojty Dukáta a Vojtěcha Höniga v roce 2011 se v souvislosti se sovětskou posádkou v Milovicích píše „o enklávě přemístěného teritoria, kde panoval autonomní politický, ekonomický, finanční, architektonický, ekologický a právní režim“ (Odchody – Karel Cudlín, Vojta Dukát, Vojtěch Hönig: Diapozitivy, video a fotografie. In: Školská 28: Komunikační prostor [online] [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.skolska28.cz/odchody-karel-cudlin-vojta-dukat-vojtech-honig>). Zároveň všichni autoři v duchu tradice humanistické fotografie projevují empatii vůči „obyčejným vojákům“, kteří jsou „semleti dějinami“, žijí v hrozných podmínkách a vlastně spíše vzbuzují náš

Odsun sovětských jednotek z nádraží v Milovicích v předjaří 1991. Poslední sovětsští vojáci opustili Československo v létě toho roku (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

touto optikou v první řadě významu etnograficky laděné kulturně-sociální zkušenosti spíše než významu mocensko-politického. A zatímco české autostereotypy jsou rozporuplné a nechybí v nich skepse a kritičnost, v populárně etnografickém srovnání se Sověty či Rusy vycházejí Češi relativně lépe. Od počátku devadesátých let jednoznačně přetrvávající kontinuita v zobrazování Sovětské armády jako kulturně a civilizačně méněcenné, jak už o tom byla řeč, pomáhá naplňovat představy o tradiční kulturnosti, vzdělanosti a demokratičnosti českého národa.⁶⁶ „Bylo zajímavé pozorovat, jak ten národ, který okupuje, přebírá vyšší kulturu národa, který

soucít (viz rozhovor s fotografkou Danou Kyndrovou na rozhlasové stanici Vltava nebo televizní dokument o Vojtovi Dukátovi: Dana Kyndrová: Odchod sovětských vojsk 1990–1991. In: Český rozhlas Vltava [online]. 2010-06-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/mozaika/vytvarne/_zprava/744244; Žádní Brežněvové, prostě vojáci: Sovětská vojska v životě Vojty Dukáta. In: ČT 24 [online]. 2014-04-14 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/kultura/269593-zadni-brezn-evove-proste-vojaci-sovetska-vojska-v-zivote-vojty-dukata/>).

66 Viz HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, Sociologické nakladatelství 2001.

Hospoda U Brežněva ve Vysokém Mýtě, bývalém posádkovém městě Sovětské armády, se nachází nedaleko bývalých kasáren (foto Marie Černá, 2013)

je okupován,“ říká například v dokumentu České televize *Běž domů, Ivane* bývalý primátor Olomouce Milan Hořínek.⁶⁷

Z paměti domácích obyvatel na kontakty se sovětskými vojáky a jejich prostředím jinak ponejvíce vystupuje vzájemná, oboustranně výhodná směna zboží,⁶⁸ případně návštěvy v údajně dobře zásobovaných obchodech sovětských posádek: „Na kraji sídliště byly dva obchody – univermagy – a v nich bylo všechno. Alespoň nám to v době normalizace tak přišlo. Ženské tam kupovaly ledničky, televizory, cvičky a bílá trička pro děti do školy.“⁶⁹ I tyto zmínky lze ale někdy zařadit do rámce svérázných civilizačních praktik sovětských vojáků, které mají svědčit o jejich nižší úrovni: „Vojáci kradli, co mohli. Prodávali všechno. (...) Jednou přijeli s cisternou dokonce ve dne. Důstojník inkasoval, přitom kouřil a ty nedopalky odhazoval jen tak na zem.“⁷⁰ Na podobné kontakty je možné nahlížet zcela pragmaticky, ale zrovna tak mohou dodnes vyvolávat morální otazníky: „Kronikář, který se po revoluci stal červenovodským starostou, do sovětských obchodů nechodil. Sovětská armáda

67 *Běž domů, Ivane: Jak nás opouštěli ti, které jsme nevíkali.* In: ČT 1 [online]. 2010-09-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10267429566-bez-domu-ivane/410235100021002/>.

68 „Litř ovocného vína se dal vyměnit za kanystr ruského benzínu.“ (Kasárna obsadila před čtyřiceti lety sovětská armáda. In: *Bruntálský a krnovský deník*, 11.10.2008.)

69 Ruská čtvrt v Olomouci byla za betonovou zdí (viz pozn. 60).

70 *Běž domů, Ivane! Před 25 lety odešli Rusové.* In: *Orlický deník* (22.5.2015).

přišla do Červené Vody, když mu bylo 34 let a učil v místní škole. S okupací se nikdy nesmířil, a proto směnu načerno nepodporoval.⁷¹

Politická a společenská rovina kontaktů mezi místními obyvateli a Sovětskou armádou se na mediální úrovni tematizuje výjimečně a zůstává na úrovni okrajových zmínek, jako v reportáži Radiožurnálu v dubnu 2011: „...po roce 1972 byli příslušníci armády tlačeni až nuceni k takzvané družbě – pořádání společných zájezdů, hraní fotbalu a podobně. Tam „se o nějaké kolaboraci nedá mluvit.“⁷² Zmínky o nejrozličnějších formách „družby“ nejspíše najdeme ve vzpomínkách bývalých sovětských vojáků či jejich potomků, které se v médiích tu a tam také objevují. „Já sám jsem se dostal do kontaktu s Čechy díky tomu, že mě udělali konferenciérem večerů československo-sovětské družby,“ vzpomínal po letech v Českém rozhlase vojenský lékař Anatolij Karpus.⁷³ I zde však zůstává u jednotlivých výroků, které nikdo dál nerozvíjí, a tak tato stránka pobytu Sovětské armády v Československu je i po více než dvaceti letech stranou pozornosti.

Závěrem

V konfrontaci s dlouhodobou přítomností sovětských vojsk v zemi se národní konsenzus o politickém významu okupace ze srpna 1968 rozpadl. Původně všeobecně uznávaná a zjevná pravda o nepřijatelné okupaci Československa byla z veřejného prostoru postupně vytlačována realitou vynucovaného přátelství a „družby“. „Normalizační“ politika prosadila několik málo oficiálních významů pobytu Sovětské armády. Jeho další významy si lidé hledali sami, podle vlastní situace, možností, ambicí a představ, stejně jako si vytvářeli kritéria, co je a není morálně únosné. Je přítomnost sovětských vojáků v zemi opravdu stále okupací, případně jakých reálných podob a konsekvencí tato okupace nabývá? Je třeba sovětské vojáky vnímat jako zhmotnění sovětské velmocenské politiky? Jsou okupanty i řadoví vojáci? Jaký postoj k nim zaujmout? A co je potom kolaborace – nebo jinak, co je ve vztahu k nim nemístné, nesprávné, co je ponižující, co je pragmatické, co je výhodné? Podobné otázky si mohli obyvatelé Československa klást a nacházet přitom rozdílné odpovědi. V naší paměti se to odráží dodnes. V mediálním prostoru se vedle sebe vrší výroky, které se vzájemně popírají. Na tom není nic neobvyklého. Pozoruhodné spíše je, že koexistují víceméně mírumilovně, jako bychom přiznávali, že všechny mohou být stejně pravdivé. Snahy, leckdy politické, vtisknout dřívější přítomnosti Sovětské

71 V Červené Vodě kvetl obchod s Rusy. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-02-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/v-cervene-vode-kvetl-obchod-s-rusy--867756.

72 Se Sověty musela být družba. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-04-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/se-sovety-musela-byt-druzba--891249.

73 Přijel jako okupant, odjel jako přítel Československa. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-11 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/prijel-jako-okupant-odjel-jako-pritel-ceskoslovenska--843139.

armády jeden zásadní smysl – jak o nich svědčí například pamětní deska citovaná v úvodu tohoto článku, která staví obyvatele Vysokého Mýta do role trpných obětí zlovolné okupace – jsou tak všemožně podřívány. Ostatně v tom samém Vysokém Mýtě jsou v místním muzeu zachyceny i vzpomínky, které odkazují k jiné zkušenosti. Přesto se po listopadu 1989 utvořil ve vztahu k Sovětské armádě opět národní konsenzus. Bez ohledu na to, jaký kdo přikládal přítomnosti Sovětské armády politický smysl, bez ohledu na to, jaké z toho pro sebe vyvozoval praktické a mravní důsledky, většina národa se shodla na tom, že Sovětská armáda musí z našeho území odejít. Spolu s listopadovými událostmi roku 1989 se opět objevily reminiscence na srpen 1968 a s nimi pohled na Sovětskou armádu jako sílu, která u nás pomohla nastolit „normalizační“ režim. I když tehdejší velení Sovětské armády ujišťovalo československé představitele, že do vnitřních záležitostí státu nebude zasahovat, svoji roli při prosazování jejího odchodu sehrály i vojensko-strategické úvahy. Hlavní narativ, pod kterým se mohl národ s rozdílnými politickými zkušenostmi a hledisky sjednotit a který přivedl tisíce obyvatel posádkových měst do ulic, však nebyl ani ryze politický, ani ryze strategický, ale kulturně-civilizační. Přimět okupanta k odchodu znamenalo v první řadě zbavit se nepohodlného, obtížného souseda, který si nejenom uzurpuje část našeho životního prostoru (byty, budovy, zemědělskou půdu), ale zároveň ho znehodnocuje a devastuje, který zasahuje rušivě do našeho bezprostředního okolí svým jednáním, naprosto nerespektujícím zdejší normy. Otázka politického významu přítomnosti sovětských vojsk ustoupila do pozadí, okupace znamenala nyní především civilizační degradaci a ekologickou devastaci. Okupační armáda představovala pro většinu Čechů kulturně cizorodý a méněcenný prvek, což se v jejich, převážně mediálně zprostředkovávané, paměti udržuje dodnes.

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa“ (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).

Památník svobody a jednoty v Berlíně

*Několik poznámek k debatě o potřebě
„pozitivních památníků“ v Německu*

Tomáš Vilímek

„My Němci si to s památníky a pamětními místy značně komplikujeme. Spor se rozhořel i o památník německé jednoty. Neschopnost slavit a neschopnost truchlit spolu úzce souvisí, a lze je tedy překonat pouze společně. Památníky hanby a smutku, hrdosti a radosti jsou nutnými základními kameny nového Německa a nového spolkového hlavního města,“ konstatovali autoři otevřeného dopisu z května 1998, který byl adresován kancléři Helmutu Kohlvi a dalším státním činitelům. U příležitosti blížícího se desátého výročí „pokojné revoluce“ (*friedliche Revolution*) poukázala touto formou čtveřice poslanců Spolkového sněmu, mezi nimiž byl například i poslední předseda východoněmecké vlády Lothar de Maizière, na potřebu vytvoření nového památníku, oslavujícího „vítězství svobodného, demokratického a národního hnutí“ v Německu i v Evropě.¹ Vzniklou „Iniciativu památníku německé jednoty“ (*Initiative Denkmal Deutsche Einheit*) podpořila záhy řada významných osobností včetně evangelického faráře a bývalého politika Rainera Eppelmannna, blízkého přítele klíčové postavy východoněmeckého disentu Roberta Havemanna, či teologa Richarda Schrödera, jenž v souvislosti s tehdejší hektickou debatou

1 MAUSBACH, Florian ad.: Initiative Denkmal Deutsche Einheit, Berlin, 13.5.1998. In: APELT, Andreas H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*. Schwalbach/Ts., Wochenschau 2009, s. 33–35, zde s. 34 n. Památníku je věnována i informačně bohatá webová stránka Německé společnosti. Srv. Freiheits- und Einheitsdenkmal [online]. Dostupné z: <http://www.freiheits-und-einheitsdenkmal.de/bereich-aktuell/aktuelles.html> [cit. 2015-09-30].

o vzniku Památníku holokaustu vyslovil názor, že si žádný národ trvale nevystačí pouze s orientací na vlastní selhání.²

Přes značné úsilí iniciátorů, kteří byli v létě 2008 za svou angažovanost ve věci berlínského Památníku svobody a jednoty (dále jen Památník) vyznamenáni národní cenou Německé společnosti (*Deutsche Gesellschaft e.V.*), se nakonec oslavy pětadvacátého výročí pádu Berlínské zdi (9. listopadu 2014) v německé metropoli musely obejít bez Památníku a nejinak tomu bylo i při jubilejních oslavách znovusjednocení v říjnu 2015. Podle všeho si návštěvníci Berlína i jeho obyvatelé počkají na Památník ještě několik let a zůstává tak otázkou, zda u něj bude možné oslavit alespoň třicáté výročí zhroutení komunistického režimu v roce 2019. O poznání hůře přitom dopadl obdobný projekt, jímž chtělo vedení města Lipska uctít statečnost svých občanů, kteří se 9. října 1989 nenechali odradit zvěstmi o plánovaném masakru a přes sedmdesát tisíc jich naopak přišlo v tento „den rozhodnutí“ (*Tag der Entscheidung*) do centra města, aby pokračovali v cyklu takzvaných pondělních demonstrací (*Montagsdemonstrationen*).³ Namísto slavnostního odhalení lipského Památníku svobody a jednoty, který měl být dle vítězného návrhu tvořen sedmdesáti tisíci barevnými pohyblivými kvádry k sezení, majícími „symbolizovat pohyb mnoha individuů v geometricky pestrobarevném poli“,⁴ byl v prosinci 2014 projekt dočasně zastaven a městu dokonce hrozilo, že bude muset vrátit přes čtyři sta tisíc euro poskytnutých dotací.⁵ Jistá naděje na jeho realizaci však stále trvá.

Je přitom poněkud udivující, že se doposud nepodařilo realizovat projekt berlínského Památníku, když se jej v roce 2005 ujala Německá společnost a 9. listopadu 2008 se dokonce Spolkový sněm usnesl na tom, že do jubilejního roku 2009 vznikne Památník, který má připomínat nejen „pokojnou revoluci“ roku 1989, ale i znovunabytí německé státní jednoty.⁶ Podobně jako Památník holokaustu, který byl v centru Berlína slavnostně odhalen v květnu 2005, provází i Památník svobody a jednoty mimořádně zajímavá debata, která se svým způsobem stala pomníkem sama o sobě.

V říjnu 2013 se ve Výmaru konalo již dvanácté mezinárodní sympozium Nadace Ettersberg, které bylo věnováno památníkům demokratických zlomů po roce 1945 ve středovýchodní Evropě a kritické reflexi jejich funkcí a forem. Jak dokumentuje

2 SCHRÖDER, Richard: Brauchen wir ein nationales Freiheits- und Einheitsdenkmal? In: *Deutschland Archiv*, roč. 40, č. 1 (2007), s. 131–136, zde s. 135.

3 K problematice lze doporučit například: KUHN, Ekkerhard: „Wir sind das Volk!“. *Die friedliche Revolution in Leipzig, 9. Oktober 1989*. Berlin, Ullstein 1999; KOWALCZUK, Ilko-Sascha: *Endspiel: Die Revolution von 1989 in der DDR*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2009.

4 ECKERT, Rainer: Leipzig als Ort eines nationalen Freiheits- und Einheitsdenkmals? In: VEEN, Hans-Joachim – KNIGGE, Volkhard (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2014, s. 239–258, zde s. 251.

5 VEHN, Evelyn ter: Einheitsdenkmal: Leipzig muss Fördermittel zurückzahlen: Platz droht Umbenennung. In: *Leipziger Volkszeitung* (10.12.2014). Dostupné online z: <http://www.lvz.de/Leipzig/Lokales/Einheitsdenkmal-Leipzig-muss-Foerdermittel-zurueckzahlen-Platz-droht-Umbenennung> [cit. 2015-09-30].

6 APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 169.

publikace, která ze setkání vzešla,⁷ tematizovali autoři jednotlivých referátů i účastníci závěrečné pódiové diskuse problematiku památníků a vzpomínkových míst po roce 1989 a nemalý prostor byl vyčleněn i otázce „pozitivních památníků“, mezi které bezesporu patří všechny realizované⁸ i nerealizované památníky svobody a jednoty v Německu.

Mimořádně přínosný byl referát německého historika Christopha Cornelißena, který se dlouhodobě věnuje otázkám „kultury vzpomínání“ (*Erinnerungskultur*) a „vzpomínkových míst“ (*Erinnerungsorte*).⁹ Autor v něm mimo jiné upozornil, že konflikty o národní památníky jsou typickým průvodním jevem demokratických zlomů, což potvrzuje do té doby, dokud bude moderní společnost vnímat pomníky a památníky jako jednu z možných forem historicko-politické sebe prezentace. Při posuzování debaty o památnících považuje za nezbytné si uvědomit, že jsou vždy záležitostmi určité specifické sociální, politické či kulturní skupiny lidí, a nikdy tedy nebudou vítány celým národem, byť budou prezentovány v celonárodním duchu. Vždy se bude jednat o projev selektivního vnímání dějin, který se s různou mírou úspěšnosti snaží „transformovat určitou představu o historických událostech“. Po roce 1945, a zejména v rámci „památníkového boomu“¹⁰ po roce 1989, se klasické pojetí národních památníků, vyžadujících od návštěvníků jednostrannou identifikaci s nimi, dostalo do konfliktu s demokraticky ukotvenou „kulturou vzpomínání“.¹¹

Podle socioložky a historičky umění Stefanie Endlichové lze od devadesátých let vypořádat zřetelný příklon ke kritickému a často i iritujícímu ztvárnění památníků, snažícímu se o interakci s návštěvníky.¹² Centrálně státně řízená „hegemoniální kultura vzpomínání“ v zemích východního bloku byla po roce 1989 postupně nahrazována navzájem si konkurujícími „vzpomínkovými kulturami“, jejichž pestrost představuje dle litevského historika Alvydase Nikžentaitise jeden z důležitých

7 VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*.

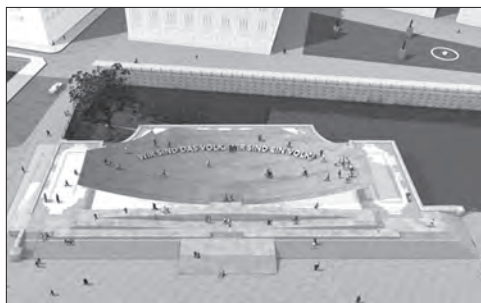
8 Dne 3. října 2011 byl například v saském Zwickau odhalen Památník svobody a jednoty od umělkyně Eriky Harbortové, který je tvořen originálním segmentem Berlínské zdi, na jehož vrcholu jsou umístěny tři kovové figury. Ke stejnému datu byl pak v nedalekém Aue veřejnosti nabídnut skromný Památník jednoty (srv. Einheitsdenkmal Aue (inkl. Fotos). In: *Magazin Aue* [online]. Oktober 3, 2011 [cit. 2015-09-30]. Dostupné z: <http://magazin-aue.de/2011/10/einheitsdenkmal-aue-inkl-fotos/>). V obou případech se však jedná o menší památníky regionálního významu.

9 CORNELIßEN, Christoph: *Erinnerungskulturen*, Version 2.0. In: *Docupedia-Zeitgeschichte* [online]. Oktober 22, 2012 [cit. 2015-09-30]. Dostupné z: https://docupedia.de/zg/Erinnerungskulturen_Version_2.0_Christoph_Corneli%C3%9Fen.

10 V práci o místech paměti vztahujících se k druhé německé diktatuře evidují autoři přes šest set rozmanitých míst, z nichž naprostá většina vznikla až po roce 1989 (srv. KAMINSKY, Anne (ed.): *Orte des Erinnerns: Gedenkzeichen, Gedenkstätten und Museen zur Diktatur in SBZ und DDR*. Berlin, Ch. Links 2007).

11 CORNELIßEN, Christoph: *Erinnerungskulturen in Stein: Nationaldenkmäler in Demokratien seit der Amerikanischen Revolution*. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 37–60, zde s. 42.

12 ENDLICH, Stefanie: *Denkmäler und Mahnmale zur NS-Diktatur*. In: *Tamtéž*, s. 61–88, zde s. 76.

Vítězný návrh veřejné soutěže o berlínský Památník svobody a jednoty. Nápis na pomníku vyjadřuje motto pokojné revoluce z podzimu 1989 a německého znovusjednocení o rok později: *My jsme lid. Jsme jeden národ.* (foto Bundeszentrale für politische Bildung, Berlín)

cie“.¹⁵ Německý historik Bernd Faulenbach zde konstatoval, že Německo je dnes zemí pamětních míst a památníků, z nichž většina je sice věnována historické zátěži, najdou se však mezi nimi i takové, které odkazují k pozitivním tradicím německých dějin. S ohledem na jejich rozporuplnost, vyznačující se přemírou zvratů, je mimořádně obtížné sladit polaritu německé rozdělené minulosti v rámci demokratické „kultury vzpomínání“, a právě proto je dle Faulenbacha „německá národní kultura vzpomínání“ představitelná pouze jako rozmanité a paralelně působící formy vzpomínání. V centru současné „vzpomínkové kultury“ v Německu je období nacismu a jeho obětí, zejména holokaustu, a nic na tom v zásadě nezměnil ani rok 1989. Přes dimenzionální nesrovnatelnost míry zločinů holokaustu by však neměly být upozaděny oběti druhé, komunistické diktatury a vedle negativní tradice by tak měly být zohledněny i tradice pozitivní.¹⁶

„Téměř dvousetleté dějiny rozporuplného, nehotového a démonu nacionalismu hnaného národa dospěly (zlomem v roce 1990) ke svému konci,“ konstatovali autoři práce o německých vzpomínkových místech, v jejichž disparitnosti a rozporuplnosti se dle nich zrcadlí předchozí vývoj německých dějin.¹⁷ Řada německých historiků

znaků demokracie.¹³ Rovněž lotyšský literární vědec a člen pobaltské historické komise Valters Nollendorfs vyslovil ve Výmaru názor, že demokratický stát by neměl realizovat ideologickou památníkovou politiku. Té by se měly zhostit spíše občanské iniciativy. Problém je však v tom, že se za těchto okolností obtížněji dosahuje společenský konsenzus o událostech a jevech zatěžujících národní minulost.¹⁴

V rozsáhlé kolektivní publikaci o „místech vzpomínání“ na oběti německých diktatur dvacátého století vyslovili autoři názor, že „mnohobratrné vzpomínání na tyto kapitoly německých dějin prohlubuje naše vědomí svobody, práva a demokra-

13 NIKŽENTAITIS, Alvydas – ČEPAITIENĚ, Rasa: Über die Brüchigkeit homogener Erinnerungskultur: Der Fall Litauen. In: *Tamtéž*, s. 115–130, zde s. 115 a 130.

14 NOLLENDORFS, Valters: Denkmäler zum Nachdenken: Lettland während und nach der Singenden Revolution. In: *Tamtéž*, s. 91–113, zde s. 110.

15 KAMINSKY, A. (ed.): *Orte des Erinnerns*, s. 7.

16 FAULENBACH, Bernd: Diktaturerfahrungen und demokratische Erinnerungskultur in Deutschland. In: *Tamtéž*, s. 15–24, zde s. 22.

17 FRANÇOIS, Etienne – SCHULZE, Hagen: *Deutsche Erinnerungsorte: Eine Auswahl*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 2005, s. 10.

i sociálních vědců upozornila, že rok 1989 představuje mimořádně důležitý zlom v německých dějinách. „Rok 1989 byl velkým rokem v dějinách svobody a demokracie. Na tom se nedá nic změnit, i když dnes již víme,“ napsal v polovině devadesátých let známý historik Jürgen Kocka, „že v dějinách není nic zadarmo a událostmi let 1989/1990 nebylo pouze odstraněno staré zlo, nýbrž také umožněno nové.“¹⁸ Rovněž sociální antropoložka Aleida Assmannová vyzvedla význam roku 1989 pro vytváření nové „kulturní paměti“, jejíž součástí se stali jak hrdinové, tak oběti. Dle jejího soudu vznikla v Německu specifická forma „sebekritického vzpomínání“, která byla v následujícím období za pomoci politického vzdělávání, neutuchající občanské angažovanosti a mediální prezentace historických témat systematicky rozvíjena. Autorka však soudila, že se „německá vzpomínková kultura“ nachází (v roce 2013) na rozcestí, a že je proto zapotřebí položit si otázku, kam se má dále ubírat. Problematika holokaustu je sice stále dominantní, s neodvratným zánikem éry jeho pamětníků však přicházíme o jejich funkci zprostředkovatelů mezi dějinami jako osobní zkušeností a pouhým učivem.¹⁹

Iniciativu za Památník svobody a jednoty lze v mnoha ohledech chápat jako snahu rozšířit „imperativní sémantiku“,²⁰ kladoucí důraz pouze na to, co nesmí být zapomenuto, o odkaz na události a jevy, jež by měly být připomínány. Svým způsobem jde o pokus etablovat „vzpomínkově politický protipól“, mající vytvořit „pozitivní nabídku na identifikaci“.²¹ To není jistě lehký úkol, neboť v Německu byla hned po roce 1990 přítomna obava, přetrvávající do současnosti, aby v rámci všeobecné euforie ze sjednocení nedošlo k potlačení vzpomínek na nacismus a jeho zločiny. Mluvit o německé „kultuře vzpomínání“ tak bude dle historika a politologa Hans-Joachima Veena vždy spojeno se zločiny národního socialismu, bylo by však současně chybou nepokusit se „vybalancovat vzpomínky na oběti obou diktatur“ a nevyvarovat se jak specifické „posedlosti vinou“, tak snahy odsunout ji do zapomnění.²² Stejný autor pak v odkazu na historika Reinharta Kosellecka, rozlišujícího „negativní“ a „pozitivní paměť“,²³ upozornil, že Německo potřebuje jak „negativní

18 KOCKA, Jürgen: *Vereinigungskrise: Zur Geschichte der Gegenwart*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1995, s. 34.

19 ASSMANN, Aleida: *Das neue Unbehagen an der Erinnerungskultur: Eine Intervention*. München, C. H. Beck 2013.

20 Viz REEMTSMA, Jan Philipp: Wozu Gedenkstätten? In: *Aus Politik und Zeitgeschichte*, roč. 60, č. 25–26 (2010), s. 3–15, zde s. 3.

21 SCHÖNFELD, Martin: Ein erinnerungspolitischer Gegenpol: Das geplante „Freiheits- und Einheitsdenkmal“ in Berlin. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 6, č. 1 (2009), s. 129–139, zde s. 129.

22 VEEN, Hans-Joachim: Einführung. In: MÄRZ, Peter – VEEN, Hans-Joachim (ed.): *Woran erinnern? Der Kommunismus in der deutschen Erinnerungskultur*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2006, s. 7–13, zde s. 13.

23 Koselleck upozornil, že mnohé zlé z minulosti se podařilo politicky přeměnit v pozitivní obraz hrdinných obětí. Zločiny nacismu však něco podobného neumožňují. Autor současně vyslovil tezi, že Němci si při vzpomínání na hrůzy nacismu nemohou vystačit pouze s oběťmi, nýbrž musí nutně zakomponovat i rozměr pachatelů. „Naší povinností je,“ konstatoval Koselleck, „vzpomínat na pravdu, platící pro všechny mrtvé i jednotlivé kauzy.“

památníky“, připomínající oběti obou diktatur, tak „památníky pozitivní“, které se pojí k odboji, občanské angažovanosti, boji za svobodu a demokratickým zlomům.²⁴

Již během debaty o možném ideovém poselství Památníku svobody a jednoty, která se naplno rozhořela v roce 2008, bylo patrné, že iniciátoři do něj vkládají očekávání, jejichž naplnění nebude lehkým úkolem. Florian Mausbach, zastávající funkci předsedy Spolkového úřadu stavebnictví a prostorového plánování, se v této souvislosti vyslovil pro „občanský památník“, který by „povzbuzoval k občanské statečnosti, bez níž by nebylo možné svobodu, demokracii a národní jednotu ani získat, ani uhájit“. Odmítl přitom podobu „reprezentativního státního monumentu“ a neváhal přirovnat „město bez památníků k bytu bez obrazů“.²⁵ Podle dalšího z iniciátorů, tehdejšího spolkového pověřence pro otázky lidských práv a humanitární pomoci Güntera Nookeho, „se měl Památník stát symbolickým středem a místem setkávání debatující demokracie“ a jeho umístění v centru Berlína (v těsné blízkosti Zámeckého náměstí) na podstavci, který zde zbyl po odstraněné monumentální jezdecké soše císaře Viléma I., pak mělo manifestovat „sjednocení zdola“ a vytvořit účinnou dějinnou kontrapozici k císařskému „sjednocení shora“.²⁶ Ve snaze vyzdvihnout „dlouhou tradici svobody v německých dějinách“ se koncepce spolkové vlády z roku 2007²⁷ přiklonila k původní vizi Iniciativy památníku německé jednoty z roku 1998, zdůrazňující vzájemný vztah revolučních událostí let 1848 a 189 a navrhuje, aby se soutěž o umělecké ztvárnění Památníku nesla v duchu klíčových hesel roku 189: „My jsme lid!“ „Jsme jeden národ!“²⁸

Jak se posléze ukázalo, přispělo právě toto příliš ambiciózní pojetí Památníku k tomu, že se expertní komise nedokázala shodnout na žádném z více než pěti set došlých uměleckých návrhů, z nichž některé nabyly poněkud bizarních forem. Zatímco jeden z projektů například navrhoval Památník ve tvaru obrovského pozlaceného banánu, pokládal jiný umělec za vhodné umístit v centru Berlína něko-

(KOSSELLECK, Reinhart: Formen und Traditionen des negativen Gedächtnisses. In: KNIGGE, Volkhard – FREI, Norbert (ed.): *Verbrechen erinnern: Die Auseinandersetzung mit Holocaust und Völkermord*. München, C. H. Beck 2002, s. 21–32, zde s. 29.)

24 VEEN, Hans-Joachim: Einführung. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V. (ed.): *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 7–12, zde s. 8 (viz pozn. 4).

25 MAUSBACH, Florian: Über Sinn und Ort eines nationalen Freiheits- und Einheitsdenkmals. In: APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 12–30, zde s. 12 n. a 29 (viz pozn. 1).

26 NOOKE, Günter: Ein Denkmal für die Einheit in Freiheit? Formen der Auseinandersetzung mit der DDR. In: MÄRZ, P. – VEEN, H.-J. (ed.): *Woran erinnern?*, s. 111–122, zde s. 112.

27 APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 170.

28 Tato hesla zaznívala ve východoněmeckých městech při protirežimních demonstracích v roce 1989. Zatímco tím prvním – *Wir sind das Volk* – *wir sind keine Rowdys!* – reagovali v říjnu lidé na dezinformační kampaň východoněmeckých médií, snažící se vytvářet dojem, že v ulicích protestují nějací chuligáni, dali východoněmečtí občané druhým heslem zřetelně najevo, že již nevěří v možné reformy NDR a přejí si tak sjednocení. Transparenty s heslem *Wir sind ein Volk* se přitom objevily až v listopadu a v prosinci k nim přibyla i verze *Deutschland einig Vaterland!*. (Srv. ZWAHR, Hartmut: „Wir sind das Volk!“ In: FRANÇOIS, E. – SCHULZE, H.: *Deutsche Erinnerungsorte*, s. 477–489; LINDNER, Bernd: *Die demokratische Revolution in der DDR 1989/90*. Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung 1998, s. 114.)

likametrovou postavu tlačící nákupní vozík a připomenout tak „spotřebitele jako hrdinu dnešní doby“. Poněkud nepatříčně by jistě působila i monumentální žirafa, která dle rakouského autora projektu pevně stojí na zemi, a přesto má hlavu v oblacích a hledí tak s nadějí do budoucnosti.²⁹ Více než čtvrtina návrhů se ukázala jako zcela nevhodná a porota byla v roce 2009 nucena výběrové řízení ukončit s tím, že nová soutěž se bude vztahovat pouze k událostem let 1989/1990.³⁰ Pověřenec spolkové vlády pro kulturu a média Bernd Neumann koncem roku 2009 připustil jisté „přetížení prvního výběrového řízení“, vyslovil však současně naději, že se do 3. října 2010 podaří vybrat vítěze nové soutěže o Památník, jejímž tematickým těžištěm bude „pokojná revoluce“, pád Berlínské zdi a znovusjednocení.³¹

Se svými vizemi se tentokráte přihlásilo bezmála čtyři sta umělců a architektů, z nichž necelé tři desítky postoupily do užšího výběru a tři byli nakonec oceněni jako vítězové s tím, že návrhy je nutné ještě drobně upravit. V dubnu 2011 nakonec Bernd Neumann představil konečného vítěze, kterým se stal společný projekt stuttgartské architektonické kanceláře Johannes Milla a berlínské umělkyně Saschi Waltzové nesoucí název „Občané v pohybu“ (*Bürger in Bewegung*), jenž byl v časopise *Die Zeit* označen za „esteticky šťastný znak poučené německé demokracie“.³² Památník svobody a jednoty by tak měl mít formu bezmála šedesát

Vítězný návrh berlínské Památníku svobody a jednoty „Občané v pohybu“ s projekcí umělého osvětlení (foto Bundeszentrale für politische Bildung, Berlín)

29 Více k jednotlivým návrhům například SCHÖNFELD, M.: *Ein Erinnerungspolitische Gegenpol*, s. 135–138 (viz pozn. 21).

30 V souvislosti s jednotlivými návrhy je vhodné upozornit, že přibližně pětina z nich se inspirovala vítězným návrhem umělecké soutěže pro studenty německých vysokých škol, kterou v roce 2007 vyhlásila Spolková nadace pro zpracování diktatury SED. Návrh studentky Bernadette Böbelové – dva ocelové půlkruhy, které z určitého úhlu pohledu vytvářejí zdání kruhu jednoho – byl oceněn v listopadu 2007 v Berlíně. (Srv. KOLLERHOFF, Sven Felix: *Entwürfe, die fast zum Denkmal geworden wären*. In: *Die Welt* (5.5.2009). Dostupné online z: <http://www.welt.de/kultur/article3681001/Entwurfe-die-fast-zum-Denkmal-geworden-waeren.html> [cit. 2015-09-30]. K samotné studentské soutěži srv. Wettbewerb „geschichts-codes“ zur Errichtung eines Freiheits- und Einheitsdenkmals in Berlin. In: APELT, A. H.: *Der Weg zum Denkmal für Freiheit und Einheit*, s. 147–161.)

31 JÜRGENS, Isabell: Neuer Wettbewerb für Einheitsdenkmal startet 2010. In: *Berliner Morgenpost* (30.12.2009). Dostupné online z: <http://www.morgenpost.de/berlin/article102249103/Neuer-Wettbewerb-fuer-Einheitsdenkmal-startet-2010.html> [cit. 2015-09-30].

32 CAMMANN, Alexander: Einheitsdenkmal: Deutschland, knie Dich nieder! In: *Die Zeit*, roč. 65, č. 41 (7.10.2010). Dostupné online z: <http://www.zeit.de/2010/41/Wiedervereinigung-Einheitsdenkmal> [cit. 2015-09-30].

metrů dlouhé zakulacené plošiny či skořápky, která bude volně přístupná návštěvníkům. Na vnitřní straně budou umístěna obě vůdčí hesla revolučních událostí z let 1989/1990 a v případě, že se na jedné straně plošiny sejde dostatečný počet lidí, uvedou celou konstrukci – podobnou houpačce – do pohybu. Podle germanisty, historika a spoluzakladatele Německé společnosti Andrease H. Apelta obsahuje návrh „Občané v pohybu“ tři základní myšlenky. Zaprvé, občané, kteří prokázali svou statečnost během podzimních protirežimních demonstrací, představují základnu současné svobody a jednoty v Německu. Zadruhé, Památník neláká pouze k pozorování zvnějšku, nýbrž vybízí návštěvníky k tomu, aby do něj vstoupili a stali se na krátký čas jeho integrální součástí. A konečně zatřetí, možnost společného rozpořádání Památníku lze přirovnat k potřebě „stálého angažmá“, bez kterého se žádná demokracie neobejde.³³

Faktem zůstává, že výsledek soutěže zdaleka nenadchl všechny aktéry debaty o Památníku, což však s ohledem na jejich profesní i ideovou pestrost není ničím překvapujícím. Zatímco jedni kritizovali „banálnost politických alegorií“ či „cementování politické ideologie“,³⁴ popřípadě pochybovali o historické autentičnosti zvoleného místa,³⁵ vítali jiní možnost participace, obávali se však možného patetického vyznění.³⁶ Označení jako „houpačka jednoty“ (*Einheitswippe*), „houpačka Německa“ (*Deutschlandwippe*) či „Neumannova houpačka“ (*Neumann-Scheukel*), která se objevila v médiích a záhy zdomácněla i v lidové řeči, však naznačují, že občané k Památníku zaujali prozaičtější postoj. V případě, že se jej nakonec podaří realizovat, stane se bezesporu turistickým lákadlem, jistým centrálně umístěným místem zábavy, které však nevylučuje, aby se z něj stalo i „místo svobody“, jak v rozhovoru v roce 2011 vyjádřila své přání autorka Sascha Waltzová.³⁷

33 APELT, Andreas H.: Das Freiheits- und Einheitsdenkmal in Berlin. In: VEEN, H.-J. – KNIGGE, V.: *Denkmäler demokratischer Umbrüche nach 1945*, s. 231–238, zde s. 237.

34 V rámci panelové diskuse v říjnu 2013 se v tomto duchu vyjádřili například kulturní historik Michael Diers či historik a didaktik Volkhard Knigge (srv. LEPPERT, Manuel: Braucht die Demokratie Denkmäler? Abschlussdiskussion des 12. Internationalen Symposiums der Stiftung Ettersberg. In: *Tamtéž*, s. 267–276, zde s. 269 a 274).

35 Historik a znalec dějin východní Evropy Karl Schlögel vyslovil názor, že „Berlín nepotřebuje další místo pro inscenaci“, neboť disponuje řadou míst, která by Památníku propůjčila větší míru autenticity (SCHLÖGEL, Karl: Wir brauchen die Wippe nicht. In: *Die Welt* (28.5.2011), s. 1. Dostupné online z: http://www.welt.de/print/die_welt/vermisches/article13399337/Wir-brauchen-die-Wippe-nicht.html [cit. 2015-09-30]).

36 VAHLAND, Kia: Einheitsdenkmal in Berlin: Demokratie zum Schaukeln. In: *Süddeutsche Zeitung* (14.4.2011). Dostupné online z: <http://www.sueddeutsche.de/kultur/zum-entwurf-des-einheitsdenkmals-demokratie-zum-schaukeln-1.1084869> [cit. 2015-09-30].

37 Autorka v roce 2011 odmítla, že by vytvořila nějakou „houpačku“, a označila návrh za „velké pódium“, symbolizující odvahu občanů, bez kterých by Berlínská zeď nikdy nepadla. Vyslovila současně naději, že se stane místem vzájemného setkávání různých lidí, na kterém by bylo možné konat řadu kulturních akcí. Pravdou zůstává, že autorka pro neshody se stuttgartskou architektonickou kanceláří nakonec z projektu odstoupila, aniž by tím však znemožnila realizaci celého projektu. (Srv. WALTZ, Sascha: Das Einheitsdenkmal ist keine Wippe. In: *Berliner Morgenpost* (14.8.2011). Dostupné online z: <http://www.morgenpost.de/kultur/article105072336/Das-Einheitsdenkmal-ist-keine-Wippe.html> [cit. 2015-09-30].)

V syntetizujícím článku o Památníku svobody a jednoty a jeho ideovém začlenění do dějin Spolkové republiky Německo dospěli v roce 2011 autoři k závěru, že celá debata vzbuzuje poněkud ambivalentní pocit. Na jedné straně se přeci jen podařilo oživit zájem o revoluční tradici 19. století a tematizovat i problematiku „pozitivních památníků“, na straně druhé se ukázalo, jak obtížné bude sladit ambiciózní ideové poselství Památníku s jeho konkrétní uměleckou realizací.³⁸ Památníku navíc rozhodně neprospělo opakované odsouvání termínu jeho slavnostního odhalení, na čemž se však v poslední době podílely především technické problémy.³⁹ Zdá se však, že ještě v tomto roce nakonec získá stavební povolení a během několika let tak přibude v Berlíně památník, o kterém bezesporu ještě uslyšíme.

38 HAARMANN, Lutz – MEYER, Robert: Das Freiheits- und Einheitsdenkmal: Die geschichtspolitische Verortung in der Ideengeschichte der Bundesrepublik. In: *Deutschland Archiv*, roč. 44, č. 3 (2011), s. 391–402. Dostupné online z: <http://www.bpb.de/geschichte/zeitgeschichte/deutschlandarchiv/53296/freiheits-und-einheitsdenkmal?p=all> [cit. 2015-09-30].

39 Nejprve bylo zapotřebí zachránit kolonii netopýrů, která si našla domov v soklu po císařském památníku, následně se ukázalo, že plošinu bude nutné vybavit zábradlím, aby při „houpání“ nedošlo k úrazu, a navíc vyřešit přílišný sklon rampy, aby se na plošinu mohli dostat vozíčkáři a rodiny s kočárky. Nakonec bylo ještě nutné přesunout mozaiku z dob císařství, kterou na podstavci odhalili památkáři. Ukázalo se totiž mimo jiné, že jsou na ní vyobrazeny erby území, která patřila německému císařství.